603

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

КЊИГА 207.

СВЕСКА III. ЗА ГОДИНУ 1901.

У НОВОМ САДУ
ИЗДАЊЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ.
1901.

МАТИЦА СРПСКА

Цел Матице Српске. Матица Српска је друштво које има цел да материјалном и умном снагом потпомаже, развија и распростире књижевност и вештину српску, а тим путем да подиже просвету народа српског (§. 1. Устава).

Чланом Матице Српске може постати сваки Србин који у благајницу Матичину положи 100 кр. од једанпут или положивши 20 кр. обвеже се, да ће остало у годишњим честицама за идуће 4 године положити (§. 3. Устава).

ПРОГРАМ ЛЕТОПИСА

Летопис је књижевно-научан повремен зборник; он треба да буде књижевно огледало савременог живота и културног рада Срба и осталих просвећених народа, нарочито њихове књижевности, вештине и науке.

Појединце иде у програм Летописа ово:

I. Расправе, монографије, црте из историје и живота Срба наше монархије (историја културе, књижевности, цркве и школе, политике итд.); даље, из историје и живота осталих Срба, Словена и других народа с којима су Срби имали или и сад имају односа и веза.

II. Мемоари, успомене, путописи, биографије знаменитих људи.

III. Романи, новеле, приповетке, црте, слике, драме, стихови уметнички и народни.

IV. Чланци о важним појавама у садашњости у српском и јевропском друштву (у књижевности, вештини и науци, у друштвеном и економном животу).

V. Преглед књижевности, црквеног и школског живота и административног рада наших автономних органа у овој години; статистика нашега народа и важних појава у народу.

VI. Књижевност (претрес и преглед савреме књижевности): оцене, прикази, прегледи, белешке, библијографија. Свака нова књига, која се пошље библиотеци Матичиној, објавиће се.

VII. Гласник о друштвима, личностима, важним догађајима.

Књижевни радови под I.—V., ако су самосталније и темељитије израђени, а прелазе величину 4 штампана табака, штампаће се за себе у Књигама Матице Српске.

Г. Г. КЊИЖЕВНИЦИМА НА ЗНАЊЕ

Матица ће награђивати: оригиналне радове, научне или белетристичне до 90 кр. по штам. табаку, оцене до 80 кр., приказе, белешке, информације 14 потура од штампана реда.

Радови за Књижевнове Књиге за народ награђиваће се до 40 кр. по штампану табаку.

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

КЊИГА 207.

СВЕСКА III. ЗА ГОДИНУ 1901.

У НОВОМ САДУ

ИЗДАЊЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ.

1901.

Инв. бр. 15991.

УРЕЂУЈЕ

др. МИЛАН САВИЋ

секретар Матице Српске

ПРЕМА ОДЛУКАМА КЊИЖЕВНОГ ОДБОРА.

ШТАМПАРИЈА СРПСКЕ КЊИЖАРЕ БРАЋЕ М. ПОПОВИЋА У НОВОМ САДУ.

1901.

ПРЕГЛЕД

СТРАНА

I. Биљешке једног писца. VI. и VII. Од С. Матавуља . . 1
II. Пожаревачки мир (1718. г.). Историјска студија дра Драг. М. Павловића 26
III. Наша савремена лепа књижевност. Од Милана Недељковића 48
IV. Анђело. Поема А. С. Пушкина. Превод Јована Дучића 75
V. Књижевност:
1. Оцене:
„Новији Српски писци“, критичке студије дра Љубомира Недића. Од Марка Цара 92
„Die Wortfolge in den slavischen Sprachen“ von D. Erich Berneker. Од дра Александра Белића 102
„Историја српске цркве“ Павла Шафарика. Од дра Стан. Станојевића 103
2 Прикази:
а) Белетристика: „Десет прича Бранислава Ђ. Нушића“, М. С—ћ. — „Неколико дана по српским земљама, мрвице из Лазове торбице“, М. С—ћ 105
б) Историја књижевности: „Dr. Constantin Jireček, Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić“. „Dr. Con. Jireček, Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte“, J. P. 106
в) Историја и етнографија: „Léon Lamouche, La péninsule balkanique“. Н. С. П. — „Јован Н. Томић, Последње две године живота и рада харамбаше Баја Пивљанина“. J. P. 112
г) Богословље: „П. Прокошовъ, Церковное судопроизводство. . .“ др. Г. Летић 117
д. Педагогија и философија: „Легуве-Несторовић. Кћери и синови“, Реља. — „Dr. Branislav Petronijevics, Principien der Erkenntnisslehre“, др. Бран. Петронијевић 120
3. Белешке. 128
VI. Гласник:
† Јован Илић. Од Драгутина Ј. Илића 133
VII. Нове књиге. J. P.. 139

БИЉЕШКЕ ЈЕДНОГ ПИСЦА

од

С. МАТАВУЉА

VI.[1])

Пету главу ових биљежака писао сам прошлога љета у Соко-Бањи, у Србији. Почех је писати преко воље, јер зле прилике зло утицаху на мене, али кад се занесох у прошлост, наставих рад са уживањем. Пошто послах напис у Нови Сад, нападе ме још већа чама у малом мјесту, које је само на први мах идилично, — — ах, те наше мале и „јевтине“ бање, нека од селе буду далеко од мене! Увјерен да никад већ нећу видјети „град свјетлости“, како га назва Виктор Иго, у који се за неколико дана бјех духовно преселио из Соко-Бање и који баш оних дана, ради изложбе, бјеше тежиште цијелог образованог свијета, осјећах јаче мизерије своје и оне! Али се мој напис мимоиђе у путу са једним пријатељским писмом, које ми донесе благовијест, да ми се згода даје, како бих се могао ослободити и самовања и од зависности, ако ми Срећа баш није за вазда окрепула леђа. Похитах у сусрет Срећи, која ми у облику добре жене пружи руку, те заједно, потпуно независни, одјурисмо на свјетски сајам. И тако примих коректуру главе пете у Паризу и дадох је на читање Свилокосићу и Шпиру. Првог затекох у ка-

[1]) Види Летопис књ. 196, 197, 199, 201, 202—203, 204.

фани „Суфле“, као и прије осамнаест година. Он ме познаде, јер смо се виђали напријед последњих година у Биограду; он за себе исправи, да није родом из Панчева, него баш из Биограда. Шпира нађох као вишег чиновника њеког друштва за обезбјеђење; он ме познаде по гласу.... Остадох у Паризу двадесет дана, обилазећи и она мјеста и знатности, описана у глави петој. Па онда проведосмо још четрдесет дана по Француској и Италији.

Ова је „екстра-биљешка“ овдје на мјесту и због читалаца које ове успомене интересују, а од којих су многи помислили, да су оне прекинуте.

А сад да се поново вратим у оно вријеме, да наставим причање.

Вративши се на Цетиње, затекох неке новине. Главни школски надзорник Чутурило бјеше отишао из Црне Горе зато што бјеше довео жену коју је волио и с којом се хтио вјенчати. Наређено му бй, да жену уклони, а он се уклони с њом. Беара и Новаковић вишаху као двије капље о листу, зато што су тражили двије периодичне повишице плате, на које имађаху права; због те тражбе вијећало се и радило да буду отпуштени. „Стари“ никако није долазио к себи од гњева, који је он, по својој навици, гутао и који га је жива јео. Два брата Драговића, Марко и Живко, ђаци петроградске духовне академије, бјеху се вратила у завичај и први постављен за секретара митрополије, а други за професора у гимназији. Тим се оснажи круг руских људи. Али је највећа новост била у преображају „економскога друштва“, које дође под заштиту кнеза наљедника. Друштву сам ја био секретар, а његову судбину за вријеме путовања нијесам пратио, као што нијесам знао ни за остале догађаје.

У поласку оставих друштво у цвијету, а у повратку нађох да је велик род донијело, управо да је преродило! Стубци „Гласа Црногорца“ бјеху пуни извјештаја о раду одборâ и пододборâ, пуни имена нових чланова и приложника, те се видјело да у Црној Гори нема села ни засеока, које не бјеше одушевљено новим послом. Војводе и сердари надметаху се са поповима и учитељима у прикупљању прилога, у окупљању зборова итд. У друштвеној канцеларији на Цетињу имађаху пуне шаке посла три

писара; благајна бјеше пуна, а пуно и складиште привредног оруђа, сјемена, и младица. Покретач тога друштва и душа његова, војвода Машо Врбица, министар унутрашњих дјела, као да бјеше сасвим с ума сметнуо свој главни задатак, те готово и не враћаше се у своју праву канцеларију, у Биљарду, него не избиваше из економске. А као год што бјеше у јеку међашко питање са Турском, тако исто бјеше дошо до вршка притисак од стране Аустрије због оних десет тисућа устаничких душа, херцеговачких и бокељских, склоњених у Црној Гори; притисак се очитовао у претјераној царини на извоз стоке и сировине. Народ је гунђао јер се тицало насушног хљеба, а за намете бацао је кривицу на Маша; прибјегли устаници, гладни и уопће не збринути, клели су такође Маша, који се једнако дружи са бароном Темелом и иде на то, да их примора, да се, од невоље, предаду на милост и немилост ћесаровцима! Сви ти незадовољници предавали су ђаволу и „економско друштво“, које као да је давало нове снаге свемогућем војводи. Причало се, да је њеки стари Катуњанин једном узвикнуо: „Ама, докле ће господар пуштати уже томе Врбици!?“ (Треба разумјети: уже далеко од стожера, као што се при вршидби пушта коњу.) Причало се и то, да је руски цар свјетовао кнеза, да отпусти Врбицу. А то је, у њеколико, могло бити и основано, јер се опажаше да, послије повратка из Русије, кнез хладно поступа с њим.

Војвода ме објеручке дочека и обасу ласкањем: „А ђе си, соколе? А шта си толико зачамао у Лацманини, кад знаш, да ми је без тебе кâ без десне руке?“ Ја му честитах на невјеровном успјеху и смијући се додадох, е се није осјетило, да му је недостојао ни мали прст, а камоли десница! А кад бјесмо насамо, он ми се загледа у очи и поче: „Аман ти наше друштво у коме је спас сиромашне Црне Горе, коме због мене пријети погибија! Сјекира је већ у рукама, и она ће право у коријен! Ако си увјерен о користи друштва нашег, онда, као поштен човјек, треба да се заузмеш, да га спасеш! Одмах засједни и напиши чланак о потреби и користи нашега друштва, ама напиши га како најљепше умијеш, па ћемо га проту-

рити кроз све српске и хрватске новине!... Одмах, одмах!“ ...

На оно што бјеше загонетно у тим ријечима, војвода избјегаваше свако објашњење; ја му обећах, да ћу му учинити по вољи, чим предам извјештај о свршеном послу.

Кнез ме прими врло љубазно. Послије кратког усменог извјештаја, (опширни, писмени, бјех предао државном савјету), он ми рече: „Чуо си што се догодило са Чутурилом! Сад ћеш га ти замјенити у свему. Дакле, од данас, ти ћеш бити нашљедников учитељ за српски језик и главни школски надзорник! Е, нека ти буде срећно и нека будем задовољан с тобом, посад као и досад!“

Неизмјерно се обрадовах томе, заиста неочекиваном, одликовању, само бих радији био, да је кога другога изабрао за надзорника, јер сам по дотадашњем искуству стекао увјерење, да ћу том дужношћу навући на себе велику и узалудну главобољу, а да нећу моћи нимало унапредити основну наставу. Али, дабоме, то сам само у себи помислио, а нијесам исказао у захвали кнезу; само му напоменух, да ћу у те двије нове дужности имати доста посла, те мислим да се само по себи разумије да већ нећу бити у гимназији наставник. Кнез ме прекиде. — „Не вадим те ни из гимназије, само, разумије се, смањиће ти се број часова! Хоћу да радиш колико год више можеш, док си млад“.

Ни до данас није правило у Црној Гори да се чиновници постављају, унапређују или управљају указом или иначе каком јавном исправом; понекад је само изузетно за кога јављено у „Гласу Црногорца“, али не у службеном облику, него као домаћа вијест; понекад је био разаслат писмени распис. За моје постављење као надзорника учињен је изузетак необичнији, разаслат је школама и школским властима под бројем и са потписом В. Церовића, „заступника министарства просвјете“. Сјем тога, учињен ми бјеше и други изузетак. Чутурило је имао канцеларију у своме стану, а мени се зато даде соба у Биљарди. То ми је било веома по вољи.

Утврдих са господином Пигетом, главним учитељем и васпитачем нашљедниковим, да предајем четири часа недељно српски језик, а два часа српску историју, дакле

сваки дан по један час; за тим утврдих распоред са друговима у гимназији и примих осам часова недељно; за тим одредих вријеме раду у надзорничкој канцеларији и започех рад на три стране, а одлучих да се ослободим економскога друштва. Нађох стан угоднији него што бјеше код „пјоре-Нене“, а почех се хранити у локанди.

Нашљеднику Данилу бјеше онда настала дванаеста година, а по школовању друга гимназије. Бјеше и душевно и тјелесно красно дијете, племенитих материних цртâ, а и по другим особинама знатно, као што је то описао његов први васпитач Др. Милан Јовановић Бомбајски, у свом спису „Горе-Доље по Напуљу“. Треба ли казати каквом сам љубављу, каквим одушевљењем приступио својој новој дужности? А и данас ми је топло при срцу, сећајући се како се и мали кнез мени одмах приљубио, каквом је њежношћу жалио и свог пређашњег учитеља Чутурила.

Почех живјети њешто друкчијим редом, али животом испуњеним радом, као и минуле године. Новији предмети разговору у локанди бјеху љетошњи догађаји, који учинише јачи утисак у Црној Гори: смрт Скобељева, Вука Врчевића, долазак Абердаров на Цетиње, да павијести обнову краљевине. Почело се говорити и о војводи Марку Миљанову, који бјеше пао у немилост. Тако је трајало њеколико дана, док се не догоди њешто, за које се може рећи, да је најзнатнији догађај те године у Црној Гори да је дао карактеристику тој години.

Бијах на јутрењем школском часу у гимназији, ваљда, између девет и десет, кад упаде у учионицу њеки перјаник, сав узрујан и рече ми: „Зове ве господар горје, у Велики Суд, ма одмах!“ . . . Похитах за војником, узрујан и још како, домишљајући се шта би то могло бити. У пространој дворници Великог Суда затекох необичан збор. Сио кнез за предсједничким столом и држи њеку књижицу. С обје му стране посједали министри, чланови Државног Савјета и Великог Суда, војводе: Божо Петровић, поп Илија, Ђ. Матановић, С. Радонић, Ђ. Церовић и С. Поповић. Само војвода и министар унутрашњих дјела Машо Врбица не сједи, него стоји, зелен у лицу и укоченим погледом гледа у собњи кут. С обје стране поређала се два ађутанта, (један бјеше Петар Врбица, старији син

Машов), перјаници, њеколико официра, виши и мањи чиновници, трговци, сељаци који су дошли у суд. Ко не гледа у кнеза, гледа преда се. На моје велико чудо, кнез прочита њеки члан из правилника „економског друштва“, па онда стаде тумачити тај члан, а то тумачење садржавало је оптужбу предсједника друштвеног, војводе Мапа. Пошто кнез сврши тумачење, окрете се збору и запита: „Је ли овако?“ А цио збор у један глас викну: „Тако је, господару!“ Војвода Мапо ни да мрдне собом, ни оком, него стоји као камени кип. Кнез чита други члан, и објашњава га и поставља питање и сачека једногласни одговор, и све, све се ређа као и прије. Почех разумјевати о чему се ради. То је била јавна оптужба и јавно суђење војводи Врбици, не као министру унутрашњих дјела за многобројне његове злоупотребе, којим се окривљаваше шапатом у земљи а јавно у новинарству преко границе, него војводи Врбици као предсједнику „економскога друштва“, који је смислио и извео силну организацију у земљи, под обликом привреднога смјера, а у суштини бунтовничку! Оптужба је излазила кап по кап, чудним дијалектичним танчинама, које напоминьаху расправе средњевековних западних калуђера схоластичара. Још ми то напомену Волтеров чланак у његову енциклопедиском рјечнику под насловом „Очењаш“,[1]) гдје је та молитва господња рашчлањена онако, као што је и црква рашчланила, али Волтер доказује, да сваки члан може бити осумњичен као јеретички, јер нпр.: „Оче наш, који јеси на небесима“, противан је вјеровању да је Бог не само на небесима, него и на земљи и свуда; итд. . . . Пошто мало дођох к себи, почех посматрати људе и опазих, да се ни на једном лицу не огледаше ни гњев, ни каква друга страст, него велика забринутост. Злосрећни војвода изгледаше сасвим као осуђеник, који очекује смртну казну, а који зна да му не би помогло ни правдање, ни мољење за милост. И мени се натури страшна помисао, да би се збиља то могло десити, да би одмах, након кратке пресуде, могао бити предан перјаницима, да учине своје! Најпослије кнез спусти правилник и куцну по њему рекавши: „Свршено је! Ето, чули сте зашто оптужујем

[1]) Voltaire, Dictionnaire Philosophique, „Nôtre père“.

војводу Врбицу," па онда додаде, као нешто узгредно: „Дочуо сам ја још много штошта и о војводину шуровању са аустриским људма и о другим работама, које нећу и не треба да овдје напоминьем! То спада на другу страну!" . . . Онда устаде и након кратког станка заврши: „Пошто је војвода Врбица изгубио моје повјеренье, он од данас престаје бити министар унутрашњих дјела, нити већ може бити икакав мој чиновник! Као министра замјењује га војвода Божо".

Кнез се упути из суднице. Мени као да спаде камен са срца и прошаптах: „Хвала Богу, кад се сврши на том!" Машо се тръже као иза сна, поклони се кнезу и пруживши му своју капу, запита: „Хоћеш ли ми, господару, узети грб (војводски знак на капи). Кнез га сажаљиво погледа и одговори: „Не, не, то ти остаје!" . . .

По обичају, сви отидосмо за кнезом до двора. Врбица сам пође својој кући, једва корачајући. Мени се ражали, те ућох за њим. Он се једва спусти на столицу, и узе говорити:

— „А виђе ли шта учини од мене? А шта му то шће? Што не нареди перјаницима, да ме разнесу, без бруке! Знао сам да ми се спрема њеко зло, али ко би могао помислити да ћу онако и з а о н о бити суђен!? . ."

Истога дана жица разнесе догађај преко границе на многе стране; одавно се нешто није јављало са толиком журбом и трошком. По Цетињу се ликовало, — „не пуче уже, него се коњ притегну ка стожеру!"

Знајући да би моја похода могла имати злих пошљедица за мене, отидох послије ручка у двор, да сам јавим. Затекох кнеза гдје хода горе-доље по оџаклији, врло узрујан. Он одобри мој самаритански поступак и запита ме, шта мислим о тој работи. Ја му одговорих, да се не усуђујем судити његова дјела, али да ми је жао што је стари и вјерни слуга његова дома дочекао онако понижење!

Војвода се затвори у кући. Похађао га нико није осим мене, а он (нека му је на част,) ни за тренутак не посумња, да га уходим, као што је то „пљаца" мислила. Да оп о томе пе сумњаше, имао сам доказа у његовим разговорима, а да су многи по пљаци тако мислили имали су основа, судећи по себи.

Први број „Гласа Црногорца“ што за тим изиде (бр. 52 од 19. децембра) донесе ову изјаву: „Њ. В. Књаз благоволио је у четвртак шеснаестога овога мјесеца отпустити из државне службе дојакошњег министра унутрашњих дјела Г. В. М. Врбицу, а поставити на његово мјесто Г. В. Божа Петровића за министра унутрашњијех дијела.“

Уводни чланак објашњавао је да је та дјеломична измјена кабинета личне природе, „пошто Врбица није одговарао удијељеном му највишем повјерењу.“

По највишој наредби, растури се „економско друштво“ и почеше се враћати улози.

Њеколико дана за тим В. Врбица паде у кревет, тешко болестан. Књез му посла свога лекара, па га једнога дана и сам походи и дуго остаде. Одмах за тим почеше долазити редом сви достојанственици, па и грађани, али вијест о томе не доприје у новинарство. Слободнија српска штампа у Аустроугарској и Краљевини радоваше се паду Врбичину, који је „завео државни брод у аустријске воде“, који је „кињио бјегуше устанике, не дајући им потребно издржање“, итд.

Нико онда у Црној Гори није вјеровао да Врбица неће опет доћи до власти, али, ето, знамо, да се свак преварио.

Пошто већ неће бити говора о њему у овим биљешкама, додаћу још њеколико ријечи о њему. По опоме што сам рекао у глави IV., види се да су га земљаци мрзјели зато што су га се и бојали, а, може бити, мрзјели су га његови парњаци и стога, што је био неуморан радиша, живи пријекор њима. У пошљедњем рату био је заповједник топништва, те његови радови при опсади најприје Никшића, доцније Бара, остаће као јединствени примјери војничке смјелости, увиђавности и нечувених напора. Пошто се мир утврди, те се на све стране по земљи почеше градити путови, Машо је тим радовима управљао; кадар био по цио дан не сјести, па чак се није либио сам полугом или будаком радити. Такав је био у сваком послу, нпр. могао је по цијелу ноћ у перо казивати, па онда сутрадан до ноћи радити у канцеларији. Дружио се радо са стручним људима, особито са инжињерима, које је онда црногорска влада набављала из Аустрије, као привремене

или уговорне посленике; имајући силну вољу да се поучи, брзо схватање и необично памћење, Машо је збиља био спреман у техничким работама и ако на дохват. Спомињем се једног случаја који ће га најбоље карактерисати у том. Кад се рашчуло да ће аустриска влада регулисати Неретву, он набави све планове и списе о тој ствари. Сјем пријевода ријечи, нико му од нас у томе ништа помоћи није могао, а он је ипак дугим, стрпљивим проучавањем и пагађањем, проучио ствар. Такав се показао и кад је покрећуо економско друштво. Доиста је он негдје натрапао на какву наснову те врсте, па се набрзо снабдио читавом привредном библиотеком; разумије се, да му је у томе ваљало и његово практично знање, које је имао, будући сељак поријеклом, а црпао је и од „Старца“ и од других, који су што знали у томе. Тако се исто мијешао и у ствари школске, судске, финансијске, у сваку грану управе. Његова превелика енергија и амбиција, да се у свачем истакне мимо друге, да се без њега ништа не може, немађаху међе. Да је био школован и у погоднијим приликама, починио би чуда; онако је био почешће и смијешан, и стално немио друговима. И као што је то добро извео, тако је и сваки посао којега се латио, „сјем што не мога утврдити аустрофилску политику“. Шта сам о томе мислио, казао сам у поменутој глави.

Имао је мане које су у црногорској крви, само што су при њему биле оснажене. Прецјењивао је своје подобности, потцјењивао је свачије друге, градио се да све разумје, све је доводио у везу са собом и својим радом. Ево једног догађаја, који ће га показати и с те стране, а у исто вријеме и доказати колико је, у њеким тренуцима, био и наиван. Њеки исељепик бокељски пошаље из Калифорније кнезу на поклон минералну грудву у којој је било доста злата. Кад је кнез то примио, деси се с њим двије три војводе, а у исти мах деси се пред двором њеки сиромашак. Кнез зовну тога човјека и давши му грудву, рече му: „Пази добро што ћу ти заповиједети! Стави ову гуку под струку, па хајде ка војводи Мапу, али немõ да одмах и слободно приђеш к њему, него учини се ка да се прибојаваш! Најзад, све пако бојажљиво, предаћеш му ову гуку и питај га: ваља ли што? А кад он

тебе запита, одакле ти то, ти реци, да си нашâ копајући нов бупар у своју авлију! Ма немô ни то да му одмах кажеш, него све нако, кâ околишући и ка прибојавајући се“.

Црногорац изврши све по упуству и ванредно глумачки, за што сви махом имају талента. А кад војвода узе грудву у руке и разабра гдје ју је нашао, онда се развика на њега: „А, лупежу један, ово си ти укрâ а ја знам и ђе и коме! А, чекај, лупешки сине. . . Амо те, десечари!“. . . Сељак не сачека, него тобож побјеже и врати се у двор, да исприча све како је било.

По вечери бахну Машо усред дворскога посијела с узвиком: „Благо теби, господару, и свој Црној Гори! Ево ни дара божјега“. И исприча изненађепом скупу све потанко, како се нашла златна руда у том и том селу, у дворишту тог и тог човјека, који је крио проналазак, докле му он (Машо) не уђе у траг! . . .

Докле је Машо боловао, дође на Цетиње и други војвода, који бјеше пао у немилост, кога ја тек онда први-пут видјех, а коме, баш сад, ових дана, кад ово пишем, новинарство чини мртвачки помен. Читаоци разумију, да је говор о војводи Марку Миљанову Поповићу Дрекаловићу. Бјеше онда Марко у педесетој години, али у пуној мушкој снази, здрав и виђен, мимо све главаре црногорске и брдске. Бјеше допао у походе својој кћери удатој за Филипа Петровића, који је онда био опет њеки „заступник“ министра грађевина. Војвода је вечеравао и ноћивао у локанди, те се сједило много дуже него обично, а друштво слушало је само једнога, њега, висило је о његовој ријечи! Та, гладан и жедан човјек, а некамоли сит и напит, слушао би војводу Марка Куча кад прича своје доживљаје, или о старим временима и јунацима, или кад износи чудне и дрљиве и луде и смијешне догађаје из народног живота у оним крајевима. Ја сам двије од његових прича запамтио и обрадио, а о њима ћу проговорити када дође ред и на то. Марко је био заиста архитип брдског јунака и старјешине, који би свратио пажњу и кад ништа даље не би знао о њему. А колико смо ми знали, у немилост га оборише највише „фојетари“ (новинари), који га су више изнијеше на видик, тако високо, да се погледи из далека највише, ако не једино, на њему устављаху! А нај-

више га уздиже фојетар Широ Гончевић.[1]) Кад је већ случај хтио, да и ја морам војводу Марка поменути овдје као покојника, проговорићу о њему изостављајући биографске податке, којих су све наше новине пуне; главно ми је да нагласим неке ствари у штампи изостављене.

У жалењу за војводом Марком и у суђењу о њему, наше је новинарство било једнодушно и сложно, како је ријетко кад, кад је говор о јавном човјеку. И сва словенска штампа придружила се нашој, а и туђинска одала је покојнику лијепу почту, те ни један Србин, сјем Милетића, није испраћен на други свијет таким поменом! А Судба је хтјела, да оба ова необична родољуба, прегаоца и вођа, који су вијек провели на два краја Срйства, у борби за истовијетни смјер, у борби по облику неједнакој, а у суштини истој, слична у неколико и по трагичности њихова живота на заласку, — Судба је, рекох, хтјела да, један за другим, у кратком размаку врјемена, отиду пред суд Историје. Пијетет (може се рећи: стид због неправичности судбине) чињаху да се не говори о потоњим годинама војвођанског првака. Тако исто стид због неправичности . . . судбине, која је војводу попљедњих година подвргла свакојаком унижењу и кињењу, наводе ме да о томе подробније не говорим, али се то поменути мора, јер је војвода сишао у гроб веома огорчен! Његов се ум под старост не бјеше помрачио, него, баш напротив, бјеше се оснажио у самоћи медунској, на најбољем, њему новом извору, на књизи, која је њему постала приступачна тек у другој половини животу; у путовању и састајању са просвјећеним родољубима. И ако војвода Марко жив не бјеше јавно пожаљен, лако је било предвидјети, да ће мртав бити веома ожаљен, јер за ових попљедњих тридесет година, више је о њему било говора у штампи, него о свима скупа црногорским војсковођама и јунацима. Његове слике, биографије, пјесме о њему и њему намијењене, чак и легенде испуњаваху листове и часописе. Та необична

---

[1]) Gopčević. Der Krieg Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1876., 8°, (146), Wien 1877; Gopčević, Der turco-montenegrin. Krieg 2. Theil. Der Krieg Montenegros gegen die Pforte im Jahre 1877., 8° 130 Ebd. Gopčević, III. Theil, der Winterfeldzug 1877—1878. (155 mit K. und Pl.)

подударност није једнострана и извјештачена, тј. не постоји само у штампи и у крајевима на које она утиче, него је жива и ондје, гдје новине не допиру, по Арбанији и по српским земљама што су под Турском. То се објашњава тим, што се Марко још у дјетињству огласио јунаштвом, што му у јуначкој смјелости не бјеше равна, што се одликовао и као мудар и вјешт војсковођа и што су у њему била необично развијена два племенита осјећања која увјек карактеришу правог витеза: осјећање правде и милосрђа. Покупити и средити доказе свега тога из његова живота, значило би објелоданити његову потпуну биографију, а значило би и пустити у свијет ваљану књигу. Свакако ванредној популарности његовој много су допринијеле и друге споредније особине, које правце и силно утичу на масу: бјеше необично лијеп, жустрих покрета, жив и бујан бесједник, у шали ненадмашан, а увијек опрезан према туђој осјетљивости. Ни о коме није говорио с презирањем или потцјењивањем, ничије недостатке није истицао, него их је правдао колико се може. Новинаре и учене људе, од којих су многи пили нарочито на Медун да се с њим састану, предусретао је најљубазније и није се снебивао да иште од њих поуке и тумачења, дајући тако примјер својим племеницима, који га сматраху као најмудријег човјека.

Тешко болестан, изненадно је биоградске пријатеље и поштоваче донијевши рукописа за три књиге, оставивши им завјет, да се у пријестоници штампају! По лекарском савјету врати се у завичај, али га смрт задеси у Херцегновом на Сретење ове године. Тијело му Кучи преније́ше на Медун, гдје би сахрањен уз велико жаљење, али без војних почасти!

VII.

Као што је обичај, о новој години (1883.) дођоше поглавари и учитељи из цијеле земље, да приме упуства и плате за пошљедњу трећину године, јер се државни службеници исплаћиваху три пута годишње, тада, о Ђурђеву и Митрову дне. Исплаћивање учитељâ бјеше посао доста замет̀љив, зато што плате бјеху у аустриским фориптама,

али једнима у злату, другима у сребру, и што, сјем ситнога и папирнога новца, бјеху у течају и старе аустриске цванцикс, а и сви свјетски златници. Али, ма како досадни били ти рачунски послови, с њима се ипак изиде на крај, него мука бјеше извршити премјештаје и унапређења, по примљеној наредби. Знао сам да тако бива, да надзорник у томе нема никакве иницијативе, и то је био један од најјачих разлога, због којих се нијесам желео примити те дужности. Пред нову годину позва ме министар иностраних дјела, војвода Стапко Радонић, па, држећи у руци списак свију учитеља, казива ми у перо: којима да повисим плату, а које да премјестим! Томе не бјеше погодовора, тим мање, што ја те људе ни познавао нијесам, а разумије се, да је морало изгледати као да бива по мојој иницијативи! Што је најљешше, и учитељи сами знали су како то иде, па ипак они којима се чинило криво, мени се правдаху и мене мољакаху! И они се дијељаху на „кућиће“ и „никоговиће“, на оне који су се у ратовима одликовали и оне који рата ни видјели нијесу, на свештенике и свјетовњаке, на праве учитеље, оне који су стручно били спремни и учитеље за невољу, а тих бјеше већина. Бјеше их који су свршили учитељску школу у Биограду и у Сомбору, али то им не даваше права на боља мјеста, ако не бјеху од добрих кућа, други бјеху запољељи или незапољељи цетињски богослови; трећи бјеху само писмени, и баш међу овима бјеше их са пуним грудима одличја, те им је стога и дато „ухљебије“, а стога је надзорнику и требало имати обзира према њима. Немогуће је дакле било да међу њима буде ни утакмице у школском раду, ни љубави према своме послу. Какав би дакле темељити преображај могао извести и најумнији школски надзорник према духу који је владао, а располажући таком смесом наставника?

Око митрополита такође мотаху се његови подручници, архимандрити, игумани и протопопи и погдекоји младић спреман за рукоположење. Само они монашког чина бјеху у мантијама, а сви остали у народној ношњи. И међу њима бјеше старих одликованих ратника, са правом на повластице.

Војни главари, Бригадири, командири, барјактари, врзаху се око свога старјешине, попа Илије Пламенца, који бјеше и поп и војвода и војни министар.

Остали чиновници „грађанскога реда“, племенски капетани, судије, поштанске и телеграфске старјешине, имаћаху посла понајвише са новим министром унутрашњих дјела, војводом Божом Петровићем.

Али сви ти људи, у истини сви војници, само „откомандовани“ на разне државне службе, њешто привезани својим старјешинама по струкама, тежаху око врховног команданта и једино од њега очекиваху главну ријеч. И тако мора бити у једном великом војном логору, који се, више ради другог свијета зове и државом, и, колико може, фунгира као држава. Зато и нама изваньцима иако не бјесмо прожети црногорским предањима и црногорским духом, ипак бијаху смијешна новинарска нагваждања о уставу, о политичким слободама и преображајима по угледу на модерне државе! О, да знају ти новинари, како изгледају дјетињаста та нагваждања, кад се о њима размишља на „лицу мјеста“; друга је пак ствар преображај опћинске самоуправе, школства, судства, развитак привреде и занатâ! То нимало не би сметало политичком устројству.

Овдје ми је с руке да поменем знатније главаре, које затекох у Црној Гори. Већ и с тога заслужују помена што неколицина бјеху славне војсковође, потомци такође чувених народних старјешина и јунака, људи у правоме значењу ријечи, „достојанственици“, који напомињаху древни појам о достајству главареском, представници народне културе и мудрости, пред којима се ми, изваньци или урођеници новијега времена, поред свих наших претензија, осјећасмо мали. Рекох: њеколицина бјеху таки, а од њих: једва ако су данас у животу још двојица. Стари и онда бјеху ти људи, који су на снагу стали кад су још Црногорци живјели по старим уредбама, у племенском животу, па су се ти главари поступно прилагођавали државној централизацији, задржавши у новим приликама старе врлине: лични понос, искреност, не снебивање ни пред ким! Затекох петпаест црногорских војвода, који се могаху видјети на окупу у поменута три годишња рока, на Цетињу. Од шест Петровића, кнежевих рођака, само

један, најстарији, Божо, имађаше тај чин. Сјем њега наставаху на Цетињу војводе: поп Илија Пламенац, Ђуро Матановић, Машо Врбица, Ђуро Церовић и Станко Радонић. На цетињском пољу, у Бајицама, бјеше војвода Марко Драго Мартиновић, кнежев ујак. Од оних што дођоше о новој години, бјеху: Петар Вукотић, војвода озринићки, таст кнежев; Новица Церовић, војвода дробњачки, чувени јунак чувенога епоса „Смрт Смаил-аге Ченгића“; Мильан Вуковић, васојевићки; Машо Андро Ђуровић, црмнички; Лазар Сочица, пивски; Петар Филипов Вујовић, ријечки; Симо Поповић, гувернер уцињски. То је други изваљац, који је војводство на перу добио; претеча му бјеше пок. М. Медаковић. Кад се дода још Марко Миљанов, онда их бјеше петнаест. Петровић, Поповић, Радонић и Церовић бјеху школовани, сви остали, без двојице, писмени. Старе корјенике, прави „косовски банови“ бјеху: Новица Церовић, Миљан Вуковић, Петар Вукотић, Марко Миљанов.

Од осталих знатних старјешина, који такође бјеху банови, поменућу сердаре: Сава Јовићевића и Шкрња, оба из ријечке нахије.

Уочи нове године све их је кнез гостио у двору. У поноћи, уза грување топова, кнез устаје са здравицом својим доглавницима и своме народу.

Кад се збор разиђе, остаде Цетиње готово пусто, настаде опет живот сувише једноличан у зимњој студени и влази. Попито ми трошкови бјеху већи него прве године, узех њеколико часова и у вишој женској школи.

Пошта је онда долазила три пута недјељно, и ми с нестрпљењем очекивасмо српске листове из Далмације, Аустроугарске а особито из Србије, а кад би стигли, са још већим нестрпљењем очекивасмо, који ће бити пропуштени за читаоницу. Цензуру је вршио Филип Петровић, човјек тром и сувише педантан. Докле је Машо Врбица био на власти, није била блажа цензура, али је ишла брже; мислило се да ће с Машовим падом престати и тај замет, али он постаде још заметнији. Цензор би засио и све читао од аз до ижице. Од њеког времена опазисмо, да се задарски Српски Лист редовно пропушта, ма какве вијести доносио. Руске и туђинске новине примао

је Павловић и после два три дана предавао читаоници оне, у којима не бјеше ништа зазорна; ја сам се испомагао и задовољавао своју радозналост читајући их поњекад код г. Пигета, чија ми је библиотека била једнако на расположењу и с којим бјех преузео спиритиске сједнице.

Позиван бијах и на дворска посијела, већином на она, намијењена читању и претресању драме „Балканске Царице“, која је онда имала само један чин, онај што је сад у средини, — о чему ћу говорити доцније. Кнез је своје стихове мијењао и допуњавао, најрадије пред малим друштвом, које састављаху ађутанти, Павловић, Бакић и ја.

Почетком фебруара кнез разријеши војводу Церовића од дужности заступништва министарства просвјете и црквених послова, а то пренесе на црквеног поглавара. Митрополит Висарион Љубиша постаде дакле министар просвјете и црквених послова, а ја као надзорник његов подручни. Тога сам човјека искрено поштовао и волио, због његове скромности, искрене одапости цркви и презирања таштине. То је био човјек достојанствен и одмјерен, као што су сви Петровићи, бистар као и чувени му рођак Стјепан Митров, човјек који би најсрећнији био, да је остављен само у служби цркви. Доста му је узалудне главоболе било и са подручним свећенством, које се слабо покоравало црквеној стези, а још мање настојало да буде на моралном угледу. Митрополит се сам највише зачудио кад му се наметну то ново достојанство, а тјешио се надањем да неће дуго трајати. Нешто доцније, кад се смањио број школа и основна настава свела на три године, разумио је старац зашто је постављен на чело тој грани управе, — та, од кога ће реакција потећи, ако не од црковног поглавара.

Тих дана изиде проглас цара Александра III. да ће се крунисати у мају мјесецу у Москви. Разумије се, да ће и кнез на крунисање.

Једнога дана пред вече (око 20. фебруара), стиже у госте војводи Божу Петровићу неки господин. На први мах толико је знала сва „пљаца“. А у то доба године и простији непознат путник, па да је отпочинуо и у најмању гостионицу, изазвао би радозналост Цетињана, а камоли

неће Петровићев гост. У локанди се узалуд нагађало, ко би то могао бити, а, као за пркос, не сврати ниједан од млађих Петровића; али сврати секретар грчког посланства, који је долазио у наше друштво највише онда, кад би имао да пусти какву сензациону вијест. У обичном разговору, сасвим као узгред, опази, да је принц Петар Карађорђевић доиста морао озепсти, путујући по онакој зими од Котора до Цетиња.

Значи да су дипломате у напријед знале за тај долазак, који ће подићи велику грају.

Кнез Карађорђевић остаде на Цетињу до краја фебруара, бавећи се по цио дан у двору, походивши само оне три четири куће до двора. Гласови о женидби дођоше нам у новинама, пошто он отиде. Највећу вику подиже Пештански Лојд. Новосадска „Застава“ писаше како „са Цетиња долази и сувише чудна вест“. Чланак бјеше увредљив за Петра; упоређивао га је са принцом Наполеоном Бонапартом, који баш оних дана бјеше извршио некакав „пуч“. И наш приморски орган, биљежећи глас о женидби, затутуљено и замумуљено каза, да би тај брак имао зле последице за цео наш народ. То, више него службено порицање Гласа Црногорца, увјери нас да није било ничега озбиљно; али, после двије недеље, задарски лист донесе вијест да се кнез Петар вјерио са кнегињицом Зорком. Лист не бјеше забрањен, нити се тврђење опорече.

Онда је кнез имао три кћери на удају и три шиварице, о којима су сви поданици велику бригу водили, јер би велико зло било кад би се удале у земљи, а слаб је изглед био да ће се пристојно, према своме положају, моћи удомити у туђини. Тај већ несумњиви глас о удаји најстарије, није био весело прихваћен ни на Цетињу. Са највећим нестрпљењем очекивасмо даље бројеве Српског Листа. Прође један и не донесе ништа; прође и други и не донесе о томе ништа, али донесе бомбу друге врсте, која се громозвучно распрска. У лиску бјеше Сундечићева пјесма: Сирак госпару на прагу. Бјеше обично Сундечићево „стихотворство“, у коме се прича, како је богату и немилостиву госпару предан и сиромашан слуга работао докле бјеше у снази, па кад остари и орону,

кад на госпареву прагу вашијаше од глади, онај га немилосрдно одгура ногом! . . . Алузија је била сувише очита, тим више што се знало, да се прото Јово по Котору тужи како га господар неће више да помаже. И тако, почасни књежев секретар, дворски пјесник, који је спјевао барем десет ода свима члановима династије, коме је заиста у двору дијељено и капом и шаком, на један мах излази пред народ са таком тужбом! Послије њеколико дана дође Сундечић на Цетиње, да објасни, како његова пјесма има опће значење, а како су непријатељи његови пјесми дали особито тумачење. Тумачење му је помогло, и он, умирен, поче спремати нове пригодне пјесме за домаћа весеља, која су се примицала.

За друго весеље, за долазак кнеза бугарског, знало се већ почетком априла, прије него што новине јавише. А, на добру основу, пагађало се да ће тај принц, по жељи рускога цара, свога рођака, испросити једну од три књежевске удаваче. Томе се свак обрадовао. Чињаху се велике припреме, да се достојно дочека први бугарски владар, уопће први страни владар који ће ступити на црногорско земљиште. И кад дође, крајем априла, би дочекан заиста срдачним весељем. Најљепше и најбоље што Црна Гора има, пробрана војска њена, начипила је дугачку живу улицу, кроз коју је пролазио. Ми грађани набависмо из Задра ватрометног вјештака и грађанску музику из Котора, те су по цетињској долини, први пут од кад је Бог саздао, сијале и прскале ватрене змије, кругле и свакојаке прскалице, а стао тандрк и тутњава „лаћманских трумбета и бубњева“. На силна клицања, Батемберг је захваљивао бугарски и наглашавао словенску слогу и заједницу. Сутрадан у почас госту бјеху војна вјежбања и трка младића. При тој забави десило се њешто мало смијешно, али, врло лијепо и карактеристично. За утркивање бјеше одређена пространа ливада иза локанде, а пробрано двадесетак чистих, лијепо одјевених и вићепијих перјаника. Тркачи се навршташе на једном крају ливаде, очекујући пуцањ, као знак потрке; на другом крају чекаху књежеви, кнегиња са поклопом најбржему младићу, кнегињице и господа. Силан народ опколио ливаду. На знак, момци потекоше, али у исти мах од њекуд из гомиле потече и с њима се

испореди њеки голуждрави и кракати клипан, без докољеница и без гуња, врâта као у чаше, а руку као весла! И прије него што гиздави перјаници претрчаше двије трећине ливаде, голуждрави клипан стиже пред кнежеве. Диже се урнебесни смијех, који обузе и господу, те незвани тркач доби намијењени поклон, скупоцен револвер. Био је из Цуца.

Батемберг отиде, а вјеридба се не прогласи, али остаде увјерење да ће то бити у Москви, гдје ће се оба кнеза до њеколико дана састати, на свечаностима крунисања. . . Била би срећа и за Батемберга, а, по свој прилици, и за оба народа, да се то обистинило.

Мало прије кнежева одласка у Русију, заврши се, без испита, школска година у заводу царице Марије. Началница Mme Месарош отиде сасвим. Све је то било „због њеких непредвиђених околности“, како објасни службени лист.

Кнез се врати са московских свечаности око половине јуна. Сјем осталога, очекивало се да ће бити ријешено питање херцеговачких и бокељских ускока, који бјеху поднијели заједничку молбу, да буду примљени у црногорско поданство, да им се удијели земље, стоке и оруђа. Надање је било, да им Русија шаље помоћ у новцу, да тим олакша трошак Црној Гори. Од тога не би ништа. „Српски Лист“ донесе кратку и утврђену вијест да ће кнезу Карађорђевићу кумовати Александар III. У исто вријеме рашчу се други такође невјероватан и чудан глас, да ће, одмах, послије свадбе, кнез отићи у Цариград, султану у походе. То врло угодно паде у народ, јер се због несрећног помеђашког питања једнако крв пролијевала и настао застој у радиности. Тада ми тек разумјесмо њеке знаке претече тога знатног догађаја. Почетком године 1882. изиђе у дубровачком Slovincu књежева пјесма „Турчину“, која почиње:

Што те руже, лаве стари,
Источнога, царе, свијета? . . .

која се необично свидје по свим нашим крајевима, јер се у њој велича Турчин као јунак, као једини супостат достојан Србина:

Што те руже? . . . Да још није
Мог спрам тебе рода било,
Море твоје, силно море,
Уплашен би крст сплавило! . . .

. . . Борба страшна и велика
Настане ли изновице,
Задиме ли бојном маглом
Наша брда и равнице,

Проз ту маглу засјају ли
Сабаља нам бистри зраци,
Бићемо се! . . . А по том се
Ипак штоват' ка' јунаци! . . .

Пјесма је била преведена на француски и на турски; султана је толико занијела, да је осјетио потребу, да књезу пјеснику писмено и топло захвали. Политички свијет чудио се тој и такој измјени комплимената, усред готово отвореног непријатељства између двају народа! Али свијет се још већма чудио разумијевши у потоњу, како може и у пјесми бити политичке клице!

А неколико дана касније, прије него што аустријска штампа имаде кад да излије сву своју љутњу, даде јој се опет прилика зато, и опет у пјесничком облику. Додуше, не само њој!

У Гласу Црногорца, на мјесту уводнога чланка, изиде нека историјска прича, без потписа, коју ја бјех написао, по казивању књежеву. То је била моја прва штампана прича. Од онда до данас објелоданио сам их око шездесет, али све скупа не захватише ни десети дио хартије, колико та прва, јер је била препштампавана, превођена, коментована, колико, можебити, ни једна Тургењевљева или Мопасанова. Само с том разликом, што се њом не бављаху књижевни часописи, ни књижевна критика, него политички листови, а овима, с разлогом, не бјеше до тога, ко је причу написао.

Ево како је постала.

Пошао ја из јутра на свој посао у Биљарду, као обично, а у проласку видјех књеза гдје сједи на тераси пред двором, сам самцит, што није бивало обично. Он ме дозва и започе: „Слушај крајишниче! (Тако ме бјеше по-

чео звати од њеког времена.) Ево ћу ти дати сиже за једну причицу, а ти ћеш тај сиже обрадити и искитити како најбоље умијеш! Дакле чуј. . . Година је 1464-та, уочи Никољ дана. Догађа се на граду Ободу, ђе се од поплаве турске склонио Иван Црнојевић, господар Зете, напустив своју пријестоницу Жабљак. Никољ дан је крсно име Црнојевића, те по старом српском обичају, још уочи Свеца, очекује своје званице, велике и мале властеље, који су сви листом пребјегли у ове горње крајеве. Око вечерње, почеше долазити званице са разнијех страна. По обичају, долази пред господарев двор и просјаци, слијепци и богаљи. Слуге дочекују свакога, како коме пристоји, сиротињу одводе у посебну зграду. Међу јадницима паиђоше и два млада слијепца, које слуге одведоше, ђе им је мјесто. А један од тијех слијепаца рећи ће: „Е, да зна господар Иван ко смо ми, не би нас овамо издвајао, него би нас посадио баш до себе“. То слуге јавише господару, прије но што гозба започе, а он заповиједи да му доведу та два млада слијепца, па се с њима затвори у једну одају. Послије подужег времена, он изиде врло узрујан, водећи два слијепа младића за руке, и уђе с њима у велику дворницу, ђе сви властели бјеху на окупу, па, на њихово веље чудо и незадовољство, посади до себе у зачеље оба слијепца! А кад би вријеме здравици, Иван устаде и објави господи, да су ти слијепи младићи Стеван и Гргур синови Ђурђа Смедеревца, које је коварни султан Мурат II., зет њихов, ослијепио и које је ето Судбина довела под његов кров! Господа пролише сузе а у жалости се и обрадоваше што су се први српски кољеновићи склонили у Зету. А сутрадан, за ручком, Иван Црнојевић објави да хоће да озети деспотовића Стевана, те му даје за жену своју кћер Марију. Али Марија врисну и рече, да неће да буде слијепчева жена! А на то Ангелина, Иванова синовица, кћи храброг Ђорђа Арванита, приступи понизно стрицу и рече: „Господару, кад Марија неће, хоћу ја, да сачувам племенити сој деспотовића“. Онда је стриц и сва властела благословише најљепшим благословима и тијем: „да Бог дâ се посветила и спомен твој до вијека био свет у народу српском“! Тај се благослов и обистинио. Ангелина роди слијепоме мужу деспотовиће: Јована и Максима, а при

крају живота се закалуђери, а, по смрти, почину у својој задужбини, Крушедолу, и народ је призна као угодницу божју, и прозва је „мајком Ангелином“. Српска црква слави њену успомену 30. јула. . . .

— Ето, то је у главном! Јеси ли утувио?

— Није тешко, господару.

— Е, сад иди, обради, како најбоље умијеш! Наравно, ту треба описâ и дијалогâ, да не буде сухопарна. Јозо (Павловић) мисли, да ти имаш неког дара за новеле, сада да видимо! . . . За колико би времена могао написати то?

— Мислим да би могао до ноћи, да немам посла у школи.

— Ја те ослобођавам од свакога посла за данас. Сутра, у ово доба, донеси ми причу, да је прочитам.

Сутрадан затекох кнеза на истоме мјесту и сама, — као да ме је чекао. Он узе да чита пажљиво, врло пажљиво и неколико пута узвикну: C' est pas mal! Кад сврши, рече: C' est bien! Збиља имаш дара за ову врсту работе! А стихове, — јеси ли кад покушао писати стихове?

— Јесам, али, канда, не иде! Одговорих смијући се.

— Е, па његуј оно што ти иде од срца! Ће би на свијету могао наћи благодарнијег земљишта за причање, него што је Црна Гора!? Она чека свога приповједача. Ја ти могу дати предмета, ако сâм нијеси прибрао, а и за штампање, ако би саставио књигу, не мисли! . . . А сад, тој твојој првој причи додај још неколико ријечи на крају, сво ово: „Зато ће вјенчање њене свјетлости кнегиње Зорке са његовом свјетлошћу кнезом Петром Карађорђевићем бити на дан Мајке Ангелине, 30. јула“.

Инак се изненадих и збуних за тренутак, па се прибрах и учиних своју дужност:

— Да Бог дâ срећно, господару!

— Однеси то Јози, нека прочита па њека дâ у штампарију за Глас Црногорца! То ће доћи на прво мјесто, као уводни чланак.

Јозо се тек изнепађивао, све crescendo.

— Шта је то?

— Рукопис за уводни чланак Гласа, по господаревој паредби.

— Ваш рукопис?

— Јест. Има и иначе што-шта мога у томе чланку.

— Како то!?

— Прочитајте све и „ка́шће ти се са́мо“.

Пошто прочита неколико врста, викну:

— До ђавола, та ово је њека прича!

— И још како лијепа! Господару се веома свидјела! Моја прва прича!

— На зар прича као уводни чланак?

— На сваки начин! Наредба је јасна и одлучна!

Читао је даље, хукћући, пратећи редове свакојаким первозним покретима; час би се осмијехнуо, час намрштио, час дизао обрве. Одједном, прије него што дочита, прсну у смијех и рече:

— Е, њека буде и то! Свакојаких је чуда било у нашем Гласу, па њека једном дође и некаква легенда на првом мјесту!... Та, за Бога, ово је за листак, а не...

— Читајте, драги господине Јово, прочитајте све, па ћемо се о томе поразговорити!

Пошто прочита, постаде сјетан. Само рече: добро!

Ја му испричах све што и читаоцима малочас, а он одмахну главом и рече:

— Али, за бога, оставимо на страну све друго, али... али... зар ви не видите каква је увриједа у овој алегорији за добросрећног зета!? Та то је страшно! Напто то! Свиње је јасно! Два брата, два слијепца, а баш долазе два брата, Петар и Ђорђе!.. Па онда и та Марија, што неће да пође за слијепца и она друга која се сама нуди, све то изазваће неугодне коментаре, јер већ се шапуће да се најприје мислило удати за Петра Олгу!...

Ја сам помишљао на њеке од тих ствари, а за друге, (за Олгу кћер пок. кнеза Данила, која с матером наставаше у Млецима), не бјех ништа чуо. Рекох Павловићу нека покуша, да се то измијени, ако баш налази да треба.

Прича изиде, потпуно онака, кака бјеше у рукопису, истога дана кад стигоше жепик и дјевер. Не знам какав је утисак на њих учинила, али, јадни старац Беара просто се помами! Видио сам га гдје бјесни, шкрипи зубима и спушта с небеса сву вишњу јерархију, па онда га облију сузе и нариче. Жао му бјеше унука Црног Ђорђа, јер је овога обожавао. Мене је грдио да се грђе не може, иако

је на мени видио како ми је тешко, иако је знао колико је у томе моје кривице, — то толико да се на њеком искали. И ја, због оног придавка на крају, који објашњава све, помрзјех своју причу првачу; све једнако у памети брисах придавак!...

У лиску изиде и Сундечићева пјесма младенцима, а за њом још неколико пробраних од небројених цетињских пјесника.

Тада сам тек имао прилику сазнати колико рода има књажевска кућа! Уз војску и главаре дођоше и сви сродници, мушко и женско, из седам старих племена и из Брдâ! Та тај род по себи бјеше права војска!

Дође и замјеник кума цара, њеки књаз (Долгоруков?). Свадба би сјајна, свечаност веома живописна и занимљива због сукобâ између народних свадбених обичаја и латинских парада, којима Цетињани вјешти постадоше доласком Батемберговим.

У исто вријеме дође под Котор султанова јахта, која ће књеза одвести у Цариград. Сутрадан по свадби, младенци отидоше у Италију, а два три дана доцније и књез пође у Стамбул, у пратњи министара: војног и „спољног".

Бокељским бјегунцима би наређено, да се одмах враћају у свој завичај. И то би извршено на врат на нос, прије него што су путницима на јахти ишчезле испред очију наше обале.

Тада ми са највећим нестрпљењем стадосмо очекивати свадбене одјеке по новинама. Српски Лист донесе прештампану моју причу са напоменом: да ће се политички свијет чудити кад види, у каквом се обику пишу на Цетињу политички чланци, а да ће се добро размислити кад разумије „политичку прозу у тој поезији". Иначе нада се добру од те свадбе, јер је она благословљена била у Петрограду. Али не могући мимоићи насилни повратак Бокеља, додаде: „Црногорски главари оштро извршише ову наредбу." (Бр. 31. 2. августа.) Сви српски и хрватски листови у Аустро-Угарској прештампаше причу; словенски и туђински преведоше је и сви је коментоваше.

Не треба казивати какву је буру догађај дигао у Биограду! Абердар изнесе из своје богате ризнице риторичких фигура све најдрагоцјеније и најбриљантније и

њима начичка Видело, а међу њих уметну извештај како је краљевић Александар истога дана кад је на Цетињу била свадба, произведен за каплара у српској војсци.

Из Цариграда стигоше гласови о сјајном дочеку, као и то, да је султан дао најсвечаније обећање, да ће се што скорије свршити гранички спор. У повратку кнез донесе бреме турских одличја, намијењених чиновницима и официрима, те паде прави пљусак „ордена“, — најкрупнији на оне, који су највише Турака потаманили!

Па, након два далека и значајна владарева путовања и двије заглушне свечковине у једној години, настаде у малој пријестоници општи одмор и тишина. Тек крајем септембра узрујасмо се малко због одласка озлоглашеног барона Темела. Био је премјештен у Биоград. Био је бољи и гори него што га је његова фама приказивала; бољи у толико што није Црној Гори толико зла учинио, колико се причало, јер га није могао учинити; гори, у толико, што га је фама приказивала као њеки ванредни дипломатски таленат, а међутим он бјеше обичан бирократа аустриски, само још ситничар и сплеткар. Замијени га пуковник Милинковић.

Почетком новембра дођоше: нови руски представник Којандер и нова началница више женске школе г-ђица Лопухина, а послије њих дође — љута зима.

ПОЖАРЕВАЧКИ МИР

(1718. г.)

историјска студија

Д-ра Драг. М. Павловића.

—•—

I.

У историји ратова XVIII. века узалуд ћемо тражити дубљих мотива, великих интереса, ради којих би могли бити вођени, јер их нема. Ратови XVIII. в. имају чисто освајачки карактер, а интереси ради којих су вођени махом су интереси династијâ. У веку апсолутизма друкчије није ни могло бити. Још мање можемо тражити велике мотиве и интересе у историји ратова једне нације, чија је држава имала и има чисто освајачки карактер. Понета освајачким тежњама, она је као бујица плавила народе и државе поред свију отпора њихових. Али се, на послетку, и турска освајачка моћ скрхала на једном таквом отпору и то баш онда када се чинило да је на врхунцу своме.

Ни побеђени ни победиоци нису веровали да је турски пораз код Беча догађај светско-историскога значаја и судбоносни прекрет у историји Турске. Побеђени су веровали, да им није немогућно повратити царству стару славу његову и идеја реванша чекала је само на своје време. С тога — после карловачкога мира — природно је било очекивати, да Турци неће моћи лако прежалити оволике губитке и неће оклевати, да првом згодном приликом не

покушају повратити што су изгубили или тражити накнаде на другоме крају ком. Измирити се с онаквим обртом среће, Турцима није било лако. И турскога реванша имали се бојати не само хабзбуршка монархија већ и Пољска, Русија и Млеци, јер су и они добили, карловачким и цариградским миром, који део турске територије.

Већ је срећно вођени рат с Петром Великим (1711. до 1713.) подигао клонули дух Турака. У Цариграду су, окуражени успесима оружја, помишљали на освајачки рат, који ће повратити стари престиж царства. Само се није било на чисто на коју ће страну.

Чудновато је, да су Турци пропустили најзгодније моменте за реванш. Чини се као да турска дипломација није умела ценити значај момената згодних за освајање и за реванш. Тако је, благодарећи овоме факту, хришћански Запад био за све време тридесетогодишњег рата поштеђен од турских инвазија, баш онда када би се најмање одупрети могао. И после карловачког мира одмах се нудила Турцима згодна прилика за реванш. Европа је била запливала у тешке ратове — на Западу се водио рат за наслеђе шпанскога престола (1701—1714.), на Северу северни рат (1700—1721.). Сва је Европа била ангажована овим ратовима — сем талијанских република. Ипак су за то Турци мировали задовољно гледајући како се хришћани међу собом крве. Само су 1711. год. одступили од те политике ушавши у рат с Петром Великим, у који их је више нагнао Карло XII. Као да савременици, хришћански аутори тога доба, имају права тврдећи: да је карактеристика турске политике била: не нападати хришћане докле се они међу собом крве, већ сачекати када сврше, па се тек онда бацити на кога, рачунајући да је изнемогао и да му остали, такође изпурени, неће моћи притећи у помоћ.[1]) Тако је било и сада. Тек што је довршен рат за наслеђе шпанскога престола а Турци се почеше спремати за рат. Противу кога? Било је на Порти неколико струја — једна је хтела на Пољску, друга на хабзбуршку

[1]) Delle notizie storiche della lega tra l'imperatore Carlo VI. e la republica di Venezia — di Girolamo Ferrari. Seconda edizione In Venezia MDCCXXXVI. стр. 16. — Istorica relazione della pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi. In Padova MDCCXIX. стр. 6.

монархију, трећа противу Млетака. Пољска је представљала слику нереда, земљу изнурену партиским борбама, без отпорне снаге, без организације. Хабзбуршка монархија била је такође истрошена ратом за наслеђе шпанскога престола, а Франц II. Ракоци, одметник од цара, нашао је заштите код Турака. Помоћу његовом, када би побунио Мађаре, олакшао би се у пола задатак рата. Ипак је Турцима хабзбуршка монархија импоновала као војничка сила, — још се сећали својих пораза у последњем рату, и још су били сувише свежи утисци славних победа принца Јевђенија, у рату за наслеђе шпанскога престола, — код Хехштета, Турина, Малплаке-а. Није чудо, што је у Цариграду надјачала струја, која је хтела рат с Млецима.

Цариградским миром Млеци су добили поред осталога и Морејy. Овај губитак Турци нису могли лака срца пребољети. Обладавши Морејом, Млеци су могли, с временом, постати господари архипелага. И не само што би тиме била угрожена турска трговина, већ би настала озбиљна опасност по царевину, по њену маритимну моћ. Јасно је онда, што су се Турци хтели отрести овако незгодног суседства и вратити Морејy. Пропустивши онако згодну прилику — рат за наслеђе шпанскога престола, ратоборна струја на двору Ахмета III. веровала је да је сада дошао згодан моменат.

И Турци и Млеци варали се у оцени политичке ситуације. За време рата за наслеђе шпанскога престола Млеци не учествоваше у њему већ само иставише један, не велики, кор војске на своју границу према шпанској Ломбардији. По свршетку тога рата, Млецима се чинила политичка ситуација тако јасна, ведра, да је Синьорија решила да смањи војску, да би тиме олакшала државној каси.[1]) Чудновато пада ова одлука, која сведочи да су мудри млетачки државници и сувише оптимистички схватили политички положај, — када се без особите дипломатске вештине могао да увиди смер Турака. Још у октобру месецу 1714. г. аустриски посланик у Цариграду, Флајшман, известио је своју владу, да се Турци спремају за рат,

[1]) Bianchi. стр. 6.

— да су их победе над Петром Великим опиле, те држе насигурно да ће моћи повратити све изубљене земље!

Исто се тако варао, процењујући политичку ситуацију, енергични али неопробани велики везир, Дамад Али-паша, вођа ратоборне струје. Било је и сувише оптимистички веровати, да ће Аустрија оставити свога савезника да подлегне, да ће мирно гледати где се Турци свете најпре на Млецима за карловачки (цариградски) мир, — (који је она морала пошто по то бранити), те чекати да и на њу дође ред. Ако Пољска и Русија нису могле — ангажоване Северним ратом — притећи у помоћ Млецима, Аустрија је морала, а победе њеног оружја у рату за наслеђе шпанскога престола, могле су само подићи дух војске и учинити је жудном за новим ловорикама.

Оценивши овако ситуацију — да Аустрија неће моћи као ни Пољска ни Русија прискочити у помоћ Млецима — Дамад Али-паша (јер султан Ахмед III. не беше за рат) тражио је узрока да прекине односе с Млеткама. Нашао их је лако. И поред најбоље воље није могло, да се не дође до сукоба на мору између поданика једне и друге државе и до повредâ приватне својине. Порта је ове обичне појаве узела као претекст за објаву рата. Исто је тако била мало основана да послужи као casus belli и друга тужба Порте противу Млетака, да су оне помагале Црногорцима противу Турака у рату, који је вођен с Петром Великим. Црногорци, као савезници Петра Великог, побеђени а бежући испред турске силе, нашли су азила на млетачком земљишту и Млеци одбише све захтеве Турака, да им их издаду.[1]) Ову дужност једне културне земље Дамад Али-паша, узео је као нелојалност према Турској, која се имала тек сада покајати.

Грубим обичајима турске дипломације тога доба, са свим је одговарао начин, којим је Дамад Али-паша прекинуо односе са заступником млетачким и саопштио му објаву рата. Велики везир, 6. децембра 1714, позва к себи млетачког посланика, Андрејy Мемо, прими га веома грубо (седећки) и саопшти му, да он и сви млетачки поданици

[1]) Geschichte des osmanischen Reiches — von Joseph von Hammer Pest, 1831, VII. Band. стр. 171.

имају за три дана оставити Цариград. Шта више, млетачки посланик, на глас да су неколицина турских трговаца погинули у Далмацији, би затворен и пуштен тек доцније, када се доказало да то није у истини било. „Седам кула“ — тамница за европске дипломате — има своје значајно место у историји дипломације.

Објава рата затекла је Млетке потпуно неспремне. Целокупна стална војска силне млетачке државе износила је тада тек 6000 људи. И док су Млеци врбовали на 30.000 војника за новац од владалаца немачких малих држава, — дотле су Турци извршили врло срећно свој први удар. Јула месеца 1715. г. већ је пало острво Тине у турске руке.

Шта је било природније но да се република, у опасности својој, обрати на потписнике карловачкога мира и то на првоме месту на — Беч. Тек што је република сазнала за објаву рата, одмах је наредила своме посланику у Бечу, Гриманију, да у томе смислу учини представке аустријској влади. 9. јануара 1715. г. Гриманија прими принц Јевђеније. У тој аудијенцији Гримани је тражио, да Аустрија, према обвези својој, најозбиљније интервенише код турске владе и да снажном диверзијом противу Турака, нагна ове на мир.[1])

Доцније, у мају (11.), стиже у Беч нарочити изасланик млетачке Синьорије, Франческо Морозини, да заједно с Гриманијем поради да увуче Аустрију што пре у рат. Чак је одржана и једна конференција, у којој учествоваху и вијећаху Гримани, Морозини, принц Јевђеније, Синцендорф, Штаремберг и Траутсон.[2]) До каквих позитивних одлука није се дошло. — Аустрија за тај мах узела је на себе, да само дипломатским путем интервенише за мир. Морозини пак имао је с истом мисијом да иде и у Пољску и Русију.

Шаљући Морозинија у Беч и Варшаву, млетачка влада није апеловала само на пријатељско расположење ових дворова, већ је рачунала да има и права тражити

[1]) Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen Der Türkenkrieg 1716—1718. von Karl Matuschka. Wien 1891. Verlag des k. und k. Generalstabes. стр. 15.

[2]) Ibidem стр. 18.

помоћи од њих. И Пољска и Аустрија биле су потписнице карловачкога мира, а што је пак нарочито и једну и другу обвезивало да пруже помоћи Млецима био је тако звани „свети вечити савез“. После пораза турског код Беча, папа Клемепс XI. успео је, у интересу свога утицаја, да овоме рату дâ донекле и карактер верски — јер је његовим посредовањем у Линцу 1684. г. 5. Марта (н. и.) закључена „вечита лига“ између Млетака, Аустрије и Пољске. Закључивши овај савез, Млеци тада — 1684. г. — објавише рат Турцима, и тиме одговорише својој обавези. Сада су Млеци могли очекивати, да ће остала два савезника према њима морати одржати своје обавезе. Истина у уговору самом није потпуно јасно одређено било, када настаје casus foederis — али је из смисла уговора поницала обавеза за савезнике, јер није био склопљен само за онај рат већ за вечита времена, за све остале последнике на власти.[1])

И доиста је Аустрија била у незгодноме положају. Из чисто политичких разлога, а не баш из моралних скрупула — није било паметно не одазвати се овој обавези. Аустрија није смела допустити да Млеци подлегну у рату, а и чисто је и јасно било за све да се мир одржати не може. Ипак се за то Аустрија устезала да уђе у рат, — јер прилике на Западу не беху најзгодније. Шпанија је претила да свакога часа обнови своје претензије на северну Италију, — а не мање се Аустрија имала бојати и освајачке политике Француске, и ако ова беше изнурена последњим ратом.

Сем тога ни Турци нису гледали скрштених руку — како Млеци раде свим силама да увуку Аустрију у рат. И они су ударили истим путем, којим и Млеци — послаше нарочитог изасланика у Беч. Изасланик турски крену се фебруара, али је стигао у Беч тек почетком маја

[1]) Текст уговора у Corps universel diplomatique du droit des gens. — par Mr. J. Du Mont. A la Haye MDCCXXXI. стр. 71. 72. Чл. X. уговора гласно је: „Casu verò, quo unius aut alterius Partis Confederatae Status ita periclitarentur, et ab hoste premerentur, ut omnino ad eorum liberationem submissione auxiliarium Confederatorum, suarum Copiarum opus esset; promittunt sibi Domini Confoederati actualem pro possibilitate armorum suorum conjunctionem“.

— нарочито одуговлачећи путовање, да би Порта добила више времена спремити се за сваку евентуалност. Разуме се, да су Портине намере и расположење у турским владиним круговима морале бити познате Флајшману, те је он још 12. фебруара (п. н.) известио своју владу о томе и молио је да задржи у Бечу турскога изасланика, докле год он не добије опозивна писма и не пусте га слободна из Цариграда. Да се дипломатски односи морали прекинути што скорије било је дакле јасно, — па ипак се још преговарало, јер се хтело да добије времена и у Бечу, и у Цариграду. — Ибрахим ага стиже у Беч почетком маја 1715. и 13-ог истог месеца би примљен од принца Јевђенија, коме предаде и писмо од великога везира. Ибрахим-ага имао је да увери бечке државнике, да је Турска била принуђена латити се оружја противу Млечића, јер су они нападали на приватну својину турских поданика, отимали турске лађе и тд. Ова мисија Ибрахим-агина немаде никаквог успеха; он би само лепо примљен и испраћен с писмом од принца Јевђенија на великога везира, у коме се нудило посредовање за мир и тражило, да се обуставе непријатељства противу Млечића.

У исти мах је Флајшман у Цариграду водио преговоре са великим везиром. Према инструкцијама својим он је у аудијенцији 1. марта (п. н.) великом везиру изнео предлог своје владе — интервенцију у корист Млетака. Велики везир одби интервенцију наглашујући да се рат не може обуставити па ма шта дошло.

Што је ипак убрзало прекид дипломатских односа између Порте и Аустрије, било је са неколико значајних момената. Млеци су били зле среће у рату — свуда од Турака потиснути и до краја августа већ цела Мореја беше изгубљена. Сада је и паши директније запретила опасност — бојећи се да Млеци не изгубе и Крф. Нити је пак Аустрија могла дуже гледати равнодушно где Млеци подлежу. Али не осигурати се од Запада а ући у рат Аустрија није могла, а Клеменсу XI. јасно је било да само царева оружана интервенција може спасти ситуацију, јер помоћ осталих европских држава, директно незаинтересованих, била је више платонска но фактична. Клеменс XI. је сада заложио сав свој ауторитет као глава Западне

Цркве да од Шпаније добије сигурне гарантије, да се неће у Италији користити заплетима на Истоку противу Аустрије. Ако је икада потребно да се хришћани удруже оно је сада, јер прети опаспост не само цркви већ и целом хришћанском свету. Брже и сигурније помоћи нема ако император (Карло VI.) не уђе у акцију, а да би то било, потребно је, да му Шпанија гарантује да се неће користити заплетима. Овим разлозима приклонио се Филип V. и Шпанија обећа паши да ће доиста мировати докле буде трајао рат на Истоку.[1]) Трећи значајни моменат била је смрт Луја XIV. — најопаснијег такмаца хабзбуршког. Регенства, у животу монархија, у опште су државни системи по нужди, и неподобна за спољњу акцију, немајући, са своје привремености, сигурну подлогу у земљи. А још мање је било подобно за какву интензивпу спољњу политику регенство, које је узурпирао један даровити епикурејац, као што беше Филип Орлеански. С тога је смрт Луја XIV. била од не малог значаја, нарочито за хабзбуршку спољњу политику.

Први корак бечке владе, по смрти Луја XIV., био је, да се ипак за сваку евентуалност осигура у Белгији, закључивши с Холандијом уговор о томе 15. новембра (п. н.) 1715. год.

После ових набројаних момената и војничка странка је смело дигла главу и ратоборна струја преоте маха. На челу странке која је тражила рат био је принц Јевђепије, и ако не најомиљенија личност на двору Карла VI. али највећега утицаја, најјачега личнога ауторитета, председник Дворског Ратног Већа (Hofkriegsrath-a).

---

[1]) „Aveva il Pontefice con più spedizioni ricercata al Re di Spagna positiva assicuranza di non intorbidare le cose dell' Italia per quanto fosse per durare la guerra col Turco, protestando, che se giammai vi fu il bisogno di collegarsi tra Christiani, essere allora, che vedevasi il manifesto pericolo in cui se ne stava lo Stato Ecclesiastico, e tutta la Cristianità. Perciò esortarlo, come gran Protettore della Fede, che lo riconoscerebbe principal Jstromento del Publico beneficio, a riguardare sì grave calamità, non aspetandosi d' altrove il rimedio che dalla celere risoluzione dell' Imperatore, a cui (per moverlo ad entrare nell' impegno) bisognava ch'egli ne fosse malevadore.“ Ferrari, стр. 83.

Принц Јевђенијe остао је себи доследан у процени политичких момената. Није био само фанатик рата већ и разборит државник. Још одмах у почетку 1715. г. (23. јануара н. с.) у једном реферату изложио је цару своје гледиште. Треба учинити све, да не дође до рата између Млетака и Турака. Земља је доиста изнурена дугим ратом за наслеђе шпанскога престола, да би се без велике невоље могло помишљати на какву акцију. Не успе ли се да се отклони опасност, то је немогућно извући се од обавеза, које је узела Аустрија потписујући (foedus sacrum) „свети савез“, — али исто тако налаже и државни разлог (ratio status) да се мора угазити у рат, само пре тога треба осигурати се уговором с Млецима, који су били дужни позвати још и Пољску и папу.[1]) Од осталих државних разлога били су још ови. Слава дома хабзбуршкога не сме допустити, да се остави судбини савезник, који се лојално одазвао својој обавези 1684. г., да част не допушта не одговорити својим обавезама према светој лиги. Али не само част и слава, већ и интереси налажу дому хабзбуршкоме да не остави свога савезника. Сваки турски успех је опасност за хабзбуршке земље. Када би напр. освојили острво Крф, које је увек сматрано као бедем за Италију, Турци би могли лако заузети Напуљ, одатле продрети у Ломбардију а из ове у Тирол, докле би друга турска војска могла упасти у Угарску и монархија би се нашла према двема ватрама. Турска за тим и не мисли на мир, већ хоће преговорима да завара и добије времена докле не сврши с Млецима, па да се онда окрене на Аустрију. А Аустрија пак нема разлога бојати се и једног хришћанског владара — јер је рат, који ће се повести, праведан и свет, јер Француска има пуне руке посла на своме дому, а и Шпанија има да се носи са Каталонцима.[2]) Рат се има дакле водити не само због Млетака већ и рад сопствених интереса.

---

[1]) Feldzüge des Prinzen Eugen. Der Krieg 1716–1718. I. Band. стр. 14.

[2]) „Le prince Eugene, avide de nouveaux lauriers, etoit de ce qui panchoient le plus à la guerre. Il réprésentait à S. M. J. „qu' elle ne pouvoit se dispenser de la declarer aux Turcs en faveur de la Republique de Venise, qui ayant conclu la Saint-Ligue avec

Ми видимо да се принц Јевђеније доиста и држао ових својих погледа — радећи најпре дипломатским путем да уклони сукоб између Турака и Млетака, и када он то није постигао, онда је саветовао цару да се што журније спрема за рат. Има истина још један мотив, који је војничку странку нарочито гонио у рат, а који се (као са свим обичан) у документима овога доба не помиње, тај је — освајачка тежња, чинилац од највећега значаја у тадашњој међународној политици. Опијена славом последњега рата, војничка странка с поуздањем је гледала у исход рата. А кад додамо томе још, да је Аустрија зазирала од турских симпатија према вођи мађарских устаника, Ракоцију, који је у Цариграду нашао заштите, и уз то честе повреде граница од татарских и турских

L'Empereur Léopold de glorieuse memoire, en avoit rempli toutes les conditions, en declarant la guerre aux Turcs lorsque ceux-ci la faisoient à S. M. J. Que la gloire de la Maison d'Autriche y etoit interessée, puisqu 'elle ne pouvoit sans faire tort, voir opprimer de si fidéles Alliés sans les secourir Qu'outre l' honeur, l'interet s'y trouvoit compris, les pays héréditaires de S. M. J. ne pouvoit qu'être exposés par les progrès de Turcs d'un coté et de l'autre. Que s'ils venoient, par l' exemple, à s'emparer de l' Isle de Corfou, de tout tems regardée comme le boulevard d' Italie, rien ne les empecheroit de faire la conquête du Royaume de Naples, de pénétrer ensuite dans la Milanez. de là dans le Tirol, et d' attaquer l' Empire du coté de l' Occident, pendant que leur Armée de Hongrie l'attaqueroit du côté de l' Orient Qu 'il ne falloit pas espérer de rien obtenir par la voye de negotiation; que l' intention de la Porte n'etoit pas de demeurer tranquille; mais seulement d' amuser l' Empereur jusqu 'a ce qu 'elle eût accablé les Venetiens, à qui elle n'en vouloit que parce qu 'elle ne les croyoit pas en état de lui resister. Qu'il n'y avoit pas lieu de craindre que l' Empereur fut troublé par aucun des princes chretiens pendant une guerre si sainte et si juste. Qu' outre les raisons d' honneur et de religion qui les engageoient à se tenir en repos, il y en avoit d'autres qui resultoient de la constitution particulière ou ils se trouvoient. Que la France par exemple, tachoit plus à se remettre de ses pertes, qu'à tenter des avantages. Que le duc d' Orléans qui gouvernoit ce Royaume, etoit plus occupé à se maintenir dans la regence et à se garantir des factions du dedans qu'a remuer au dehors. Qu'enfin la Cour de Madrid avoit assez affaire avec les Catelans et que le roi Philippe etoit encore trop peu affermi sur son tron pour penser à attaquer personne.“ — Histoire de la guerre de Hongrié, pendent les campagnes de 1716, 1717 et 1718. Vienne 1788, Стр. 14. —

упада, — онда имамо цео комплекс узрока, који су изазвали рат.

И на једној и другој страни није се више веровало у мир, — и једни и други, и Турци и Аустријанци спремали се журно за рат. У јесен 1715. г. већ је почела дислокација царских трупа, поседање важнијих места на граници и т. д. Турци су пак појачавали гарнизоне у Босни, Нишу, Београду, и темишварском Банату и чак једна флотила уђе у Дунав. Разуме се, да све ово није могло остати нескривено — да се знало и у Цариграду и Бечу. Турци сазнадоше за спрему аустриску из француских и холандских новина и од страних посланика. Већ је на аудијенцији, коју је имао аустриски посланик Флајшман 20. новембра (н. и.) 1715., велики везир изјавио да он зна за спремање, — те и од последњег покушаја дипломатске интервенције не би ништа, који је у осталом сада био са свим излишан. И дипломатски кораци аустриски код Порте и обратно немају више озбиљан карактер, — и чињени су једино да се добије више времена и да се избије противнику и последњи разлог и на њега свали кривица за рат.

Почетком фебруара (6-г) 1716. г. велики везир званично је од Флајшмана тражио обавештења о кретању аустриске војске, на што је добио одговор, да је то повраћање трупа (које су биле на француској граници) у своје старе гарнизоне. А 15. априла (1716. г.) велики везир понова је питао Флајшмана, да ли је стигао из Беча какав одговор и тражено обавештење о кретању војске. Ну тада је већ било доцкан за икакву дипломатску акцију — јер је рат био на прагу.

Осетивши се спремним, Карло VI. је још марта (8-ог н. и.) месеца тражио од немачког рајхстага супсидије за рат. Његов комесар при рајхстагу у Регензбургу, кнез Левенштајн-Вертхајм, поднесе писмену мотивацију овога захтева, која беше уједно и објава рата. Цар је у томе своме манифесту живо цртао опасност од Турака, која прети не само Млецима већ и Немачкој, а на првом месту аустриским земљама; позивао се на уговор од 1684. г. и обавезе, које по њему он има и бранио је Млетке, да оне нису тражиле рат већ да су силом нагнате, да су

изненађене.[1]) Рајхстаг је примио царев проглас као хитну ствар и већ сутра дан истакао на дневни ред као puncta deliberanda ове четири тачке: 1) да ли треба цару прискочити у помоћ; 2) да ли у новцу или војском; 3) колико новаца дати, а колико војске и 4) у коме термину? Све курије рајхстага засебно су решавале и тек 17. јуна предата је комесару царевом одлука целокупног рајхстага, којом је одобрена помоћ цару. Али и с овом одлуком било је као и са свима осталима — Турци су могли, чекајући на помоћ од рајхстага, освојити целу Угарску. На срећу није се у Бечу ни помишљало на чекање, већ се и даље продужила спрема за рат из рођених средстава својих.

После овога манифеста царевог рајхстагу није се имало где, — морало се напред. И први корак био је — обнова савеза са Млецима. 13. априла 1716. потписаше нови уговор о савезу принц Јевђеније, Траутсон, Синцендорф, Штаремберг и Гримани. У њему је обновљен стари уговор од 1684. — о дефанзивном и офанзивном савезу, само на широј основи. Стари савез био је закључен једино противу Турака, а нови и противу свију непријатеља савезничких, који би напали на њихове земље у Италији. Без сумње да је овај други члан савеза аустриско-млетачког утврђен на захтев аустриски, јер се с основом страховало да Шпанија неће одржати реч. С тога се Млеци обвезивали: да у Ломбардији (т. ј. Италији) помогну у таквом случају свога савезника са 6000 људи и 8 лађи на мору, а Аустрија Млецима давала је 1200 људи.

[1]) „Der Ottomanischen Pforte Kriegesrüstungen zu Wasser und Land seyen dermassen ungemein und gross, das allerdings zu ermessen solches seye nicht allein gegen die Republic Venedig, sondern zugleich auch auf einen Einfall in die mehrere Ihrer Kayserl. Majest. und dem Vaterland freund-nachbarliche christliche mithin und zuvorderist in die allgemeine Christen-Vormauer Dero königl. Ungarischen und folgsamb andere Teutsche Erb-Königreiche und Länder endlich ihrem Aberglauben nach gegen das ganze Christen Wesen angesehen. Nun seye weltkundig, dass weiland Dero Herrn Vaters Kaysers Leopoldi Kayserl. Majest. allerglorwürdigsten Andenkens nach der mit weiland Johanne III. in Polen Königliche Majest christmildester Gedächtnüss anno 1683, zu Schutz der allgemeinen Christenheit errichteten mit der Republic Venedig aber anno 1684 erweiterten Bündniss als regierender Herr Dero Erb-königreichen und Landen ein foedus defensivum oder offensivum getroffen haben vermöge dessen gedachter

Чудновато је, да су поморске силе — Холандија и Енглеска — и после онога царевог манифеста и после вести о обновљеном савезу аустриско-млетачком и могле веровати у могућност споразума између Турске и Аустрије те понудише обема земљама своје пријатељске услуге — да посредују за измирење. Наравно да је Аустрија — на енергично наваљивање принца Јевђенија — умела да одбије посредовање, а да не увреди осетљивост поморских сила.

И у Цариграду се после ових момената изгубила нада, да ће Аустрија остати неутрална. Време је показало да је политички рачун великога везира био погрешан, када је могао држати да ће Турци у овоме рату имати посла само са Млецима. Али је ипак Турска хтела, прекидајући дипломатске односе, да њена реч буде последња, да моралну одговорност за рат свали на Аустрију. И ту су јој услугу учинили аустриски државници. Тек што је стигао ваљда глас о царевој изјави пред регензбуршким рајхстагом, а посланик Флајшман предаде последњу ноту о миру и рату. Принц Јевђеније — потписник ноте (од 2. априла 1716.) — стајао је на истом принципијелном гледишту, које је имао на догађаје још у почетку. Жалећи што се не може одржати карловачки мир и обуставити непријатељства према Венецији, савезници императоровој, молио је великог везира, позивајући се на међународно право, да посланика аустриског, који је после узалудних пред-

---

Republic zur selbigen Zeit in dem Krieg wider die Türken zu Beschützung und grossen Vortheil der Christenheit nach Belagerung Wien mit eingetretten, und denselben biss auf den durch Gottes Segen ertheilten Carlowitzischen Frieden getreulich fortgesezt, welches ebenfals von der Cron und Republic Polen beschehen; da aber diese allerseits verbündliche Hülfeleistung wider einen solchen starcken und übermüthigen Treu und Friedlosen Erb Feind der Christlichen Glaubens Namens und Wesens nicht genügsam hätte können versichert werden, so hätten die 3. Mächten sich in Christlicher Einmüthigkeit untereinander auf ewig verbunden. dass wann einer von ihnen von gedachtem Erbfeind angegriffen würde die 2 andere auf keinerlei Weise sich entschlagen solten dem angefallenen nicht allein mit aller Macht beizuspringen sondern auch dem grausamen Erbfeind selbsten durch diversione wirklich zu bekriegen". — etc. Из манифеста царевог рајстагу. Europäischer Staats Canzley sieben und zwanzigster Theil von Antonio Fabro. Anno MDCCXVII. — Стр. 800.

ставака царских за мир, постао излишним у Цариграду, пусти слободна и гарантује му личну сигурност, што ће исто он учинити и са турским послаником. И ако дакле ни речи није било о објави рата, ипак је нота то значила. Још је оштрији и одлучнији топ инструкције за Флајшмана, коју је (под 6. априлом) такође потписао принц Јевђеније. У ноти се тражило да се рестаурише карловачки мир, — дакле врати Млецима Мореја и освојена острва, а у инструкцији се напоминьала и оштета, коју би аустриска влада имала тражити од турске за трошкове око дислокација трупа итд.[1])

Изгледа да Флајшман није одмах саопштио у целини ову ноту великом везиру, — да ли из бојазни за своју личност или хотећи да још одложи прекид дипломатских односа. Тако се бар тврди у познатоме манифесту од турске стране. Дошавши мало доцније до ове ноте — Порта је одговорила Флајшману, да је у Бечу добро познато да мир с Млецима није закључен у Карловцима, већ у Цариграду и без икаква посредовања царева, те је у толико чудније што се он за то залаже.[2])

Нота је учинила дакле утисак у Цариграду, да је смешно и даље одавати се надама — и као одговор на њу беше познати манифест Портин, пун рекриминација противу Аустрије и правдања својих корака. У манифесту се исцрпно причали догађаји и за све кривили цар и Млеци. Млетке су криве, јер су свакојако вређале турске интересе, те је с тога Порта отправила нарочитога изасланика у Венецију још 1713. г., Сулејман-пашу, који је имао да опомене владу њену и да тражи задовољења, — али његова

---

[1]) „Denn dieses bringt der Carlovitzische Friede mit sich, den wir unser seits heiliglich beobachten wollen, und welcher nicht anders auf seinem alten Fuss gestellt werden mag, es sey dann dass die Pforte alle feindseligkeit gegen Venedig einstelle und diesem den zugefügten Schaden ersetze ect.“ — Из ноте принца Евгенија. Theatrum Europaeum за год. 1716.

[2]) „Ihr wisset ja, dass der Venetianische Friede nicht in Carloviz sondern durch ein besonders darzu bevollmächtigen Gesandten in Constantinopel geschlossen, und darbey von dem sich darein keineswegs mengenden Kayser gar nicht gethan worden sey, warum gedenket man dann dessen in dem Schreiben des Kriegsratpresidenten?“ — Из манифеста Портиног објављеног у Theatrum Europaeum за 1716. г.

мисија није успела. И идуће се године жалио велики везир млетачкоме посланику, али узалуд, те је онда Порта принуђена била објавити рат. А какве је интенције Порта имала према Аустрији види се отуда, што је послала нарочитога изасланика, Ибрахим-агу, који је истина собом донео из Беча писмени предлог о посредовању, али није га могла прихватити јер су погодбе биле тешке за њу. За тим се Порта јадала на ноту принца Јевђенија[1]), коју је — као доказ његове нетактичности — донела у целини. Моралну одговорност за рат свађивала је Порта на Аустрију, — а да она не мисли прва да отпочне непријатељство, сведочила је и наредба њена пограничним командантима, да буду спремни за сваку евентуалност, али ништа сами да не предузимају што би могло повредити карловачки мир. Манифест овај Порта је упутила на све пограничне команданте.

Како се курир, који је имао да однесе инструкције и ноту за Флајшмана (које смо мало пре споменули) дуже но обично задржао на путу, то су у Бечу поверовали, да је Порта посланика Флајшмана затворила — по своме обичају — што је само собом било довољно за casus belli, те генерал Лефелхолц, који је био на славонској граници заузе турску Митровицу. Тиме је у истини отпочео био рат, који се свршио онако славно по аустриско оружје. Аустриског посланика тада још не беше постигла та судбина. Он је морао ићи с пратњом великог везира у Једрене и даље и тек у Смедереву би интерниран, одакле га доцније одведоше у Београд. Тада је већ и Порта званично објавила рат немачкоме цару 1. јуна 1716. г.

II.

Догађаји нису затекли неспремну хабзбуршку монархију, — и ако су њене финансије после дугог и тешког рата за наслеђе шпанског престола биле исцрпене. Напрегнувши сву своју финансиску снагу, успела је, да изведе на бојиште импозантну војску од 120.000 људи, већу но и једну, која је ишла до сада на Турке. Многи од генерала беху даровите и опробане вође (Мерси, Виртемберг,

[1]) Ibidem.

Палфи, Надажди, Монтекуколи, Штаремберг, Лефелхолц, Хајстер и др.), а на челу њихову беше највећи војсковођа свога времена, принц Јевђеније.

У лето 1716. г. аустриска се војска била искупила близу границе. Главни логор беше код Футога, где се очекивао принц Јевђеније, који и стиже 9-ог јула (п. н.). Тек се онда почеле кретати трупе и могли очекивати догађаји.

Рат аустриско-турски од 1716—1718. не обилује великим догађајима те је историја његова проста. Битка код Петро-Варадина, опсада Темишвара и Београда — то су једини крупни догађаји, а који су уједно решили и судбину рата. Оно што се збивало на западном и источном бојишту није могло бити од пресудног значаја, јер се главна маса једне и друге војске мерила на центруму. Подлећи овде значило је и изгубити све, као што је и било, јер успеси на крилима нису могли изменити ситуацију због малобројности трупа, које су ту оперисале.

Стратегиски план рата и једног и другог противника сам се собом наметао. И принц Јевђеније није имао прилике развити свој стратегиски већ само тактички ћеније. Пре свију озбиљних операција на Југу, принц Јевђеније морао је осигурати себи позадницу т. ј. свршити најпре с Банатом. С тога, а и што је велики везир ишао на сусрет њему, принц Јевђеније крену се к Југу. Крајем јула био је с масом своје војске код Петроварадина. Већ 2-ог августа једна повећа коњичка извидница под фелдмаршалом Палфијем наиђе на главну масу турске војске код Карловаца и с огромним губицима једва се успела пробити натраг. То је чувена коњичка битка од 2. августа 1716. Јасно је било да је турска војска на десној обали Дунава и да се кретала Петроварадину. Њом је командовао сам велики везир Дамад Али-паша, и бројала је на 200.000 људи. 5-ог августа сукобише се две армије у великој битци код Варадина, која се свршила потпуним поразом Турака. Сам велики везир паде у битци.

Велика турска армија била је уништена, — један део њен побеже у Београд. Сада је принц Јевђеније имао слободне руке према Банату, те се после битке код Варадина војска кренула на Темишвар. Ну Темишвар се

није могао узети једним јуришем или једном битком, већ се морао опседнути. Крајем августа (25-ог) дође и принц Јевђеније пред Темишвар и лично руковођаше опсадом, која је трајала све до 13-ог октобра (н. н.) Тада се морао Мустафа паша, командант Темишвара, предати, али под врло повољним погодбама. Свима Турцима из града и свој посади турској с оружјем било је допуштено да напусте Темишвар — и да под пратњом аустриских војника буду предани београдскоме команданту.[1])

Падом Темишвара пао је и цео Банат у руке царске војске, а код Варадина је уништена турска главна армија. То су два крупна догађаја у 1716. — који су и решили рат у корист царске војске.

Почетком зиме прекинуте су и операције. У зиму се тада у Европи, са рђавих комуникационих средстава и ретке популације, није ратовало. Ну на западном и источном бојишту није се престајало ратовати. Истина то не беху војске, које се овде бориле, већ омања одељења, — водећи више четничко ратовање но прави рат. Али је кад када и овде дошло до правих битака.

И на једном и на другом бојишту највише су урадили граничари. Разуме се да су већим делом били Срби. Немогућно је одредити бројну величину Срба у аустриској војсци, јер статистика, која се очувала, не разликује народности, — а вероватно је, да их је било и у редовној војсци, не само у граничарима.[2]) А да је међу граничарима било највише њих сведоче сувремени извештаји, који најчешће помињу „Raizen“.

Услуге, које су ова мала одељења (махом граничара) на западном и источном бојишту учинила — биле су огромне. На западу су спречили долазак турске помоћи из Босне и олакшали тиме опсаду Београда. На истоку

---

[1]) Feldzüge des Prinzen. Eugen, Der Türkenkrieg 1716–1718. II. Band на стр. 261. је конвенција о предаји Темишвара. —

[2]) У Feldzüge des Pr. Eugen. II. Band., — говори се да је граничара било у овоме рату на 15.000, — од целокупне војске принца Евгенија. — По Histoire de la geurre de Hongrie било је војске принца Јевђенија: 73.000 пешака, 26.000 коњице, 15.700 драгона, 10.000 хусара, 6000 Rasciens, 3500 Croates, — и т. д. свега 140.000 људи — стр. 102.

пак они су под јуначким и дрским капетаном Стеваном Детином (од Пиводе) олакшали да се читава територија, звана Мала Влашка, заузме. У новембру месецу 1716. Детина[1]) упаде у Влашку са само 1000—2000 граничара коњаника, заузе изненада Букурешт и ухвати влашког господара Николу Маврокордата! Уз припомоћ редовне војске заузета је за тим Мала Влашка.

На западу, на граници према Босни, граничари су стајали под командом пуковника Максимилијана Петраша и грофа Драшковића.

Чим је принц Јевђеније дошао у логор код Футога, одмах је наредио пуковнику Лашглету да спречи прелазак Турака преко Саве. Са 3000 људи он је сјајно успео и заузео Рачу. Одмах за њим пуковник Петраш пређе Саву са граничарима и 9. августа 1716. г. заузе (турску) Градишку. Друго одељење граничара, које предвођаху Рабата, Тајфенбах и Атемс није успело да у септембру месецу заузме Бихаћ. Нити пак успе капетан Патачић да заузме Нови у другој половини августа. Срећнији су пак били граничари под капетаном Трегером и Дилхером, који у другој половини августа (са 120 граничара хусара и 400 људи српске милиције) заузе Лешницу. А капетан Монастирлија заузе „Кучу“ у Бјељини.

Командант београдске тврђаве, Мустафа паша, забринут овим успесима граничара одвоји 1000 људи и посла у Шабац. Сада је већ теже било заузети Шабац. И када су у почетку октобра (3. н. с.) Дилхер, Трегер и Монастирлија покушавали да освоје Шабац, беше све узалуд, — они беху одбивени с великим губитцима. И до краја 1716. г. граничари не предузимаху ништа веће, — само што су барон Петраш и капетан Удвархељи упали били у Босну, дошли до Добоја, Добора и Которског, — али се брзо и вратили. Турци пак, осмеливши се оним

---

[1]) „Zwölfhundert Servier, vom Bayern Detin befehligt, führten einen glücklichen Ueberfall auf Bukarest aus, das sie plünderten, und den Hospodar Nikolaus Maurocordato nach sich führten“ — Hammer Geschichte des osmanischen Reiches. VII. Band стр. 213. — Die freiwillige Theilnahme der Serben und Croaten an den vier letzten österreichisch türkischen Kriegen. Wien 1854. стр. 243. —

успехом код Шанца, почеше прелазити Саву и нападати места крај ње. Тако у јануару 1717. године 2000 Турака изненада упаде у Ириг, где се находио капетан Монастирлија. Изненађен, а после јуначког отпора, погибе Монастирлија, те капетан Тодор Продановић мораде после овога напустити Митровицу. Све је ово забринуло генерала Лефелхолца, да Турци не покушају што и противу Варадина, те откомандова неколико компанија и ескадрона у Шид и Вуковар.

Све време до велике битке код Београда а и доцније — испуњују ови догађаји мањега значаја, где су главни јунаци Срби граничари. Они су прелазили Саву, упадали у Србију, долазили под бароном Петрашем чак близу Београда на 2—3 сахата, пљачкајући, тражећи хране и животних намирница. Али су сузбијали и Турке, који су такође прелазили Саву и пљачкали по Срему. Тек кад је пукло пролеће увелико и барон Петраш поче с већим експедицијама. У мају месецу крену се лично он са 1200 граничара на Лешницу, да је поново освоји, јер је Турци беху отели од царске војске. Петраш је срећно и заузе. Сада је био остао Шабац — једина али крупна сметња на Сави и Зворник на Дрини, које је барон Петраш узалуд покушавао дотле да отме од Турака.

Ну дотле је и на главном бојишту настао живљи покрет и очекивали се крупни догађаји. У пролеће се царска војска почела са својих презимишта кретати граници. Сада је главни циљ операција био Београд. И по плану принца Јевђенија и грофа Мерсија имала се војска из Баната и Петроварадина искупити код Панчева и ту прећи Дупав. Докле се близу Земуна па Сави вешто маневрисало и скривала права намера, да су Турци веровали да ће царска војска ту прећи у Србију, дотле се трупе искупљале око Панчева и 8—10. јуна биле су већ све на окупу. Принц Јевђеније био је стигао у главни логор код Футога 21. маја, — одатле отишао у Панчево, руководећи сам лично прелазак преко Дунава. 15. јуна на импровизираном мосту прешла је главна маса царске војске Дунав код Вишњице, не наишавши ни на какав отпор. До 20. јуна царска војска била је заузела све важније позиције и почела је спремати се за дужу систематску

опсаду. И за то време Срби граничари учинили су царској војсци и при опсади Београда велике услуге. Они су слати као летеће колоне да мотре на кретања турске војске, која би имала доћи Београду у помоћ, да пресеку сваку могућност профијантирања опседнутих Турака и т. д.[1])

Западни хришћански свет са живим интересовањем пратио је догађаје на бојноме пољу, — као да рат аустриско-турски није имао локални већ опште верски карактер. У логор принца Јевђенија стекло се беше највиђеније племство западне Европе: курфирст Баварски и брат му Фердинанд, принчеви од Беверна, Кулмбаха, Виртемберга, Лихтенштајна, Анхалт-Десау, гроф Шароле, принц de Dombes, принц de Marsillac, de Rochefoucault, de Pons, маркиз d' Alincourt, гроф од Естрада итд. За све време опсаде Турци нису озбиљно покушали да се пробију — рачунајући или да су сувише за то немоћни или чекајући на помоћ. Сам велики везир, Халил-паша, хитао је у помоћ Београду с огромном војском (150.000). Почетком августа појавила се била његова авангарда у околини Београда, — и тек што је стигла главна маса војске великог везира, принц Јевђеније одлучи да се упусти у бој. У чувеној бици — 15. авг. п. н. — код Београда

[1]) „So langte auch diesen Nachmittag der auf Partey ausgeweste Frey Capitän Thodor hier wieder zurück auf welcher bis an der Morava gewesen und bey Hassa Bassa Palanka auf die feindliche Bedeckung gestossen, die des Bassa von Ram Sohn nach der Armee zu dem Gross Vezier hätte begleiten sollen, davon er einige niedergemacht und Gefangene zu Pferd eingebracht; sie bestättigen dass der Grossvezier mit der Armee von Nissa in Anmarsch sey.“ Theatrum Europaeum. за 1717. стр. 93. „Unsere Raitzen hatten heute versucht auf einer zwischen der Donau und Palanka unter der Vestung gelegenen grossen Wiesen einzufallen, immassen auch zu gleicher Zeit einige unsere Tschaicken dahin angelandet und sich an das Ufer postirt, worauf der Feind aus der Stadt zu Pferd starck zugeeilet und mit gedachten Raitzen eine Zeit lang scharmuzieret aber mit Verlust mehr dann 20 Pferden sich wieder zurückgezogen“ Ibidem стр. 96. — „Nachdem man wahrgenommen dass der jüngst mit dem Tartar Chan angelangte Succurs sich längst der Sau niedergelassen und gelagert, wurde sogleich aus hiesigem Lager 1. Obrist Wachtmaister mit 200 Teutschen Pferden und 4 biss 500 Raitzen commandiret um jenseits an gedachtem Saufluss zu patrouilliren den feind genau zu beobachten“ etc. Ibidem стр. 97.

велики везир би потпуно разбивен.[1]) Тиме је била решена и судбина Београда. Мустафа-паша, његов командант, предаде се под доста повољним погодбама: да гарнизон може с лаким оружјем напустити Србију, сувим и водом.

Предајом Београда одлучена је била и судбина Србије. Све до Ниша Турци се нису могли нигде одупрети царској војсци. Само у западној Србији — у Шапцу и Зворнику енергично се држаху. Чак је од те стране царској војсци код Београда претила опаспост те је барону Петрашу принц Јевђеније наредио да заузме Шабац и Зворник и да држи у шаху Турке из Босне, ако би хтели притећи Београду. Он је неколико пути покушавао да с граничарима отме Шабац 12., 24. јула и почетком августа, али је увек био одбивен, само што је успео да освоји варош и посаду отера у град. Тек по паду Београда — Турци

---

[1]) Битка је била једна од најкрвавијих XVIII. века. У њој је, које рањених које мртвих, с аустриске стране пало: 17 генерала, 26 генералштабних официра, 287 официра и 5008 редова. Чудновато је, да Турци из града за време битке не учинише озбиљан напад, — те би још већих губитака било. Турци, по Хамеру, изгубили су које мртвих које рањених на 10.000 људи. Међу рањенима био је и сам принц Јевђеније, граф Палфи, принц од Брауншвајга Беверна, принц Фридрих од Виртемберга, Штаремберг, Монтекуколи и т. д. а међу мртвима гроф Хаубен, гроф Палфи, принц Таксис, кнез Лошковиц и т. д. Види, Feldzüge des Prinzen Eugen. Der Türken-krieg 1716—1718. von Ludwig Matuschka. II. Band. Wien 1891, издање аустриског генералштаба. Најисцрпније и најпоузданије је дело о овоме рату, писано на основу архавалних студија. — Детаљније о опсади Београда у чланку пок. крал. намесника генерала К. Протића: „Одломци из Историје Београда“ у Годишњици Н. Чупића, Књига VII. — Срби су гонили разбивену војску, а и сељаци су нападали и убијали бегунце турске — „und sagen, die zurückgekommene Raitzen, dass alle Bauern in Bosnien und Servien auf die flüchtige Türken feuern und sie ausplündern wie dann ein Theil von den Türken biss Vidin soll gelauffen seyn.“ Theatrum Europaeum 1718., стр. 98. Али и Турци су бежући пљачкали и палили „Von Belgrad bis nach Nissa fanden wir alle Dörfer von unseren Vorläufern ausgeplündert und angenzündet. — — — Den 18-ten (august) brachen wir mit Grossvezier auf. Schrecken, Noth und Hunger herschte unter uns.“ — Ungrisches Magazin oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur. Dritter Band. Pressburg 1783. год. — причања очевидца Гротовског, који је био у турској војсци као тумач.

шабачки напустише град. Исто је тако рђаве среће био барон Петраш нападајући Зворник а немогавши га никако освојити. И зима 1717—1718. затече, а Зворник не беше освојен. За команданта посаде у Србији тада прииц Јевђеније одреди барона Бате. Он је имао да западну Србију очисти од Турака а њему су десна рука били над-капетан Стаииша Марковић, Тодор Продаповић и капетан Мијат (презиме није му забележено). Нарочито му је капетан Мијат учинио услуге, одбранивши Ваљево, да га Турци не заузму. А барон Петраш би одређен да са граничарима оперише у Босни.

Ну на скоро су прекинуте операције на свима тачкама, — јер се с пролећа 1718. г. у велико радило на миру. Бар није било великих предузећа ни с једне ни с друге стране. Пад Београда је последњи велики догађај, који је дефинитивно решио судбину рата. Он је морао уверити Порту, да је битка изгубљена, и да треба тражити мир.

(Свршиће се).

НАША САВРЕМЕНА ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

од

МИЛАНА НЕДЕЉКОВИЋА

Сав душевни живот човека индивидуа јесте понајвећим делом последица фактора, који изван њега самога леже; човек зависи од природе, у којој живи, од њених сила, са којима мора да се бори, од човечјег друштва, у коме се креће, од друштвених прилика, од друштвена образовања. Чак и сам дух му, донекле слободан од материјалних веза̂, те подобан да буде и независан и самосталан стварач, потиче, in ultima analysi, опет само из природе, јер је и он продукат које наслеђа које образовања, дакле опет само природних чиньеница. Па као што се под утецајем свију тих природних фактора развија и уобличује душевни живот код појединца, тако се исто развија под истим утецајима и душевни живот у масе појединаца истог порекла, исте крви, истог језика и обича̂ја, код окупа појединаца, који народом зовемо.

Да би еволуције и развој тога живота могли потпуно разумети, морамо водити рачуна о три главна фактора, од којих он зависи, а ови су, прво: наслеђене душевне и телесне подобности народа, друго: природа, у којој тај народ живи, и најзад треће: друштвене и политичке прилике, у којима се народ налази и које на њега неодољиво утичу.

Живот једног народа је борба, и то двострука борба, у првом реду са природом и њеним силама, које му на-

претку сметају, а у другом реду борба са осталим друштвом људским, из кога се народ засебним карактеристикама издваја, па у наточ интересима осталог друштва тежи, да своје оправдане а често и неоправдане сврхе и интересе оствари, те тиме долази са осталим друштвом и народима у опреку.

Природно је пре свега, да ће се здрав и чврст, више даровит народ у тој двострукој борби лакше одржати и напредовати, но онај са мање и душевних и телесних подобности. Да би пак народ у борби са природом могао савладати њезине силе, што му напретку сметају, не смеју те силе бити тако огромне и јаке, да превазилазе људску снагу, јер у том случају нема уопће погодбе ни за сам опстанак. Прогрес, дакле, једног народа тесно је везан за погодбу повољних природних прилика: да су противне му силе у сразмеру према снази му; оне треба да изазивају на борбу, на рад, али не смеју апсорбовати све човечје снаге, но треба да остане нешто и њихове залихе, која се троши онда на стварање прилика за удобнији живот, а овај поводи за собом културно стварање. За то су легла културе људске свагда и свугде само у умереном појасу, нигде пак у хладном или жарком.

Као трећи фактор, од кога зависи живот једног народа, споменусмо и друштвене и политичке прилике, у којима народ живи. У трењу и опреци са осталим друштвом људским расте погодба за напредак народа пре свега са његовом нумеричком силом, не само за то, што је маса радника и бораца већа, но већ за то, што су ти нумерички силни народи мање изложени агресивним тежњама осталих; њиховој егзистенцији свагда прети мања опасност но оним малим. Они се лакше и консолидују у једну културну и политичку чињеницу, те окупљени у заједницу подобни су, да лакше извађају и остварују своје политичке и културне идејале, јер им више за то остаје неутрошене снаге, коју иначе мали народи морају да нужно утроше у одбрану од силнијих народа и њихових агресивних тежња.

Кад применимо на наш народ ова три захтева, што их погодбе за прогрес једнога народа стављају, констатоваћемо одмах ово: Наш народ је пре свега чио и крепак,

чак жилав и духом и телом. Даровитост његова је опће призната, као што је признато и то, да је у њега велики смисао за разумевање етичних и естетских идеја. То се понајбоље види из његових умотворина.

Друго. Наш народ је при своме досељењу на Балкан заузео најблагословеније земље, питоме природе, без оних страшних заторних сила, које човеку везују руке; земље, у којима живи, захтевају рада, али га и обилно паплаћују. Климатске прилике су у тим земљама већином веома повољне, но не сувише, да би га кадре биле да разнеже и учине млаким и млитавим.

Обе ове прилике, и даровитост народа и природа, у којој живи, јесу, дакле, по његов напредак повољне, но са трећом погодбом није тако. Односај напег народа према осталом друштву људском, које је тик уз њега, био је, јесте и биће из разних разлога увек непријатељски. Узрок томе јесте овај.

Те благословене питоме земље, што смо их ми заузели, леже на главном друму светском, што води од Запада Истоку и обратно, а осим тога оплављује их Дунав, та „срчана жила Јевроне“. Оне су од увек биле врзино коло, на коме су велики освајачки народи ломили међу собом копља при остваривању својих било политичких, освајачких, било културних смерова. Сетимо се само Римљана и Византинаца, Западних и Источних Гота, Хуна, Авара, Мађара, Бугара, Франака, Турака, па ето сад и Немаца.

То Врзино Коло са тим главним друмом ми смо заузели, према нумеричној снази својој и сувише смо се туда раширили, а да би смо га могли успешно од свију туђих навала бранити и сачувати.

Из те борбе и одбране никад писмо излазили, нити ћемо у догледном времену изаћи, она је битна карактеристика целе наше прошлости. Тај избор у свези са нашом малобројношћу и сувише великим екстензивним тежњама[1]) јесте узрок великој нашој народној трагедији, која се ево већ столећима у потоцима наше крви одиграва.

---

[1]) Прим. Ова превелика екстензивна тежња опажа се код нашег народа и приликом нашег досељења у Аустру-Угарску, па и приликом исељења у Русију.

Да смо при досељењу своме изабрали мирнији какав кутак на Балкану, па се ту боље збили и концентрисали, нема сумње да би наша историја била добила сасвим други вид, и ми би у свакоме погледу боље стојали. Овако пак нису били подобни ни Немањићи да поправе ту трагичну кривицу, што ју је наш народ нешто несвесно, а нешто и свесно учинио, премерив своје снаге. Немањићи су, до душе, умели удружити свој велики дух са прибраном снагом нашег народа, па да тако за неко време одложе ток природних догађаја; они су били брана и устава бујици, која нас је морала преплавити а пре а после, те кад је њих нестало, а снага се разделила, предерала је за час бујица преко нас, најпре она са Истока, а сад ето дере полагано али неодољиво она са Запада. Док је трајала та брана, те народу и егзистенцији му није претила директна опасност, било је залихе у живој снази, те се ова трошила које у агресивној политици, које у културној радипости, а ова последња је донела лепих, красних продуката. Иако су ти видљиви знаци које временом које на силу уништени, ми их ипак можемо себи да представимо по сачуваном огледалу наше народне тадање културе по — Душанову Законику, а нарцијално и по нашим величанственим грађевинама из онога доба. Обојима се можемо поносити, јер су сведоци културног великог прогреса, који је још више обрицао. Али Немањића нестаде, и бујица предера преко нас, а заустависше је тек горостасни Алпи и Карпати. Ми изгубисмо за кратко време своју државу, изгубисмо политичку самосталност, а од наших земаља се начини вечито разбојиште, где су у гигантском двобоју мерили своје снаге крст и полумесец, Јевропа и Турци.

Већ губитак политичне самосталности је сам по себи најтежи удар, који може снаћи један народ; но код нас се судбина није само са њиме задовољила. Судбина је хтела да нас, осим тога, и вером доведе у сукоб са осталом Јевропом, те да је непријатељски расположи према нама. Како је и колико је наш народ због вере страдавао, не треба истицати, само ми је напоменути, да нам је у суседству била једна од најкатоличкијих држава, која је за премалене своје услуге народу нашем тражила увек само великих жртава, те насилним католичењем делила народ и онако

расцепан, па увећавала опћу несрећу. У току тих догађаја губио се народ нумерички ужасно, што непрестаним ратовима, што однарођавањем; а што смо се више бројно губили, то смо се све више одмицали од могућности остварења првог и битног народног идејала. Несрећа је напа на даље хтела, да смо по свршеном двобоју између Јевропе и Турске остали поцепани под разним господарима, а наш даљи живот почиње да добија под силним и политичким и културним утецајем разпих господара разполико обележје. Ипак беше и у тим утецајима разних културних сфера политичких нам господара нечег заједничког: беше наиме свугде тежња, да нас однароде и натерају да вером преврнемо. То беху очајни дани; за које вели владика Раде:

Бјеше тама земљу притиснула,
На олтару плакаше калђело,
Нигђе нада до у једног Бога —
О кукавно Сриство угашено!

На ипак прекужи паш народ и ово тешко искушење. Жилава снага му удружена са живом свешћу налажаше упориштa у вери, те се он оте тим смртоносним загрљајима. Уз грдне жртве, дакако, а скоро без туђе помоћи извојева један део његов себи чак и своју самосталност, те основа себи две нове државе са автохтоним династијама, па прену новим животом, у коме га чека још много љуте и пожртвовне борбе, док своје идејале не оствари, јер том се остварењу испречило много штошта на пут. Ми се сада, а то је ваљда јединствено у историји народâ, налазимо у седам разних држава (Србија, Црна Гора, Аустрија, Угарска, Хрватска, Босна, Турска), имамо четири самостална политичка центра, Нови Сад-Карловце, Београд, Задар, Цетиње, (или управо са Босном пет), пет културних (Београд, Нови Сад-Карловци, Цетиње, Сарајево-Мостар, Дубровник). Све су то засебни фокуси, из којих зраци засебпо сијају, па оделито а и свугде другојачије обасјавају поједине делове нашег народа, те сваки део под другим осветљењем тражи пута и својој и заједничкој политичкој и културној будућности. Како чак ни ова културна центра немају никаквих веза међу собом или ако их имају, а оне су врло површне и лабаве, то се културно изолисање и дељење појединих

делова заоштрује све то више. У идеји чинимо, до душе, једну етнографску целину, али је факат, да отуђивање, уместо да опада, све то више расте, па се чак и антагонизам између појединих делова, тâ наша стара убитачна махна, све то више почиње да истиче.

Пред масом тих неповољних по напредак чињеница стоји наш народ. Њих потхрањују многи спољашњи фактори, донекле чак и ми сами, а њима немамо ништа насупрот да изведемо, до цигло своју рођену, расцепкану снагу и ништа више. За то нам изгледа будућност нашег народа као замршена једначина са много непознатих, те јој је решење, у телескопској перспективи, тамно и магловито. Будућност нам је непрестано угрожена, а и садашњост нам карактерише љута борба за опстанак; страх од те угрожене тамне и непознате будућности, страх и од садашњости чини, те се свугде у јавном нам животу осећа на све стране нека усплахиреност, кроз све наше чине одише неки нервозни задах. Сви осећамо да треба нешто за будућност да се уради, сви осећамо озбиљност ситуације, сви би хтели једно исто, а збунили смо се, изгубили зар нужну мирну присебност, па, скоро обично без плана смишљена радећи, свугде често сами себи сметамо.

Наш народ је увек доказивао да је веома родољубив, чак је идејалан у своме родољубљу, те сав узима веома жива удела у тој борби и раду, па како се од политичке акције највише може надати успеху, да се остваре битне погодбе за природан живот и напредак то је природно, да је политика апсорбовала велику већину душевних снага народних. Но како у политици стварамо мало видљива и брза успеха, а неподесне се прилике само гомилају, у место да их је мање, то је и на даље већина духова везана том политичном борбом, тако, да се слабо пажње поклања и оним културним факторима, од којих исто тако битно, као и од политичких успеха, зависи будућност на́рӧда̂.

Политика је тако у нас постала тако рећи манијом. Код нас свако политизира, почев од чизмара па све до дипломате. Свак осећа у себи вољу и родољубиви позив, да политичким радом и држањем допринесе осигурању народне политичне будућности, па, како су успеси спори

и мали, то се баца кривица не на сувише моћне а неповољне прилике споља, но на нас саме, на оне који руководе политиком. Тако је онда настало на све стране међ нама самима трвење, све се поделило у партије, а ове се отимају о политичко водство, те, сумњичећи противнике и одричући им родољубивост, довеле су нас дотле, да очајавамо уопће о успеху, не верујемо ником.

Да би сметеност била још већа, навалила је на нас свугде, где год смо јој иоле на директну домашају, одмакла и напредна западна култура силовно, неодољиво. Све нас гони, да јој што пре стигнемо, а понајвише разлог, да би, уврстив се у ред напредних културних народа, доказали образованом свету, да заслужујемо бољу будућност. За то се журимо, за западном културом трчимо, скачемо, па смо се задухали и скоро сустали. Но природа има свој сталан и одређен пут и време, којима се до сазревања долази, њој се не жури, она иде њиме смишљено али полако и тихо по одређењу својих закона, а ко се огреши о њу, тај мора да испашта.

Да плод сазре, треба му топле светлости, али и хране и влаге из земље. Обоје мора стајати у правој пропорцији и ова се не сме нарушити. Код нашег културног сазревања треба топле светлости, коју црпемо из страних култура, али треба да сазревању допринесе и земља са својом храном и влагом, а то је у овом случају сâм народ и његов интелект. Код нас не стоји обиље те топле светлости у пропорцији са храном и влагом, за то нам је културан плод извештачен, без сласти, без сока, опрљен само светлошћу и топлотом, те неће бити од њега праве користи. Сетимо се само Св. Марковића и социјалистичког покрета у седамдесетим годинама! Ти насилни скокови доводе до реакција у народу самом, јер он реагира против свега, што не схваћа, за што још није дозрео, па ма то ишло баш у његову корист. Тâ он се опире да децу шаље у школу, не дâ, да се цепају богиње и т. д. А последица тих насилних скокова и реакција јесте та, да већ у народу почиње по гдегде да диже главу и да се помаља учмалост, клонулост, пропадање поверења и одушевљења и циничка философија.

Све то увећава неред и хаотично стање код нас, све се дало до душе у носао око напретка, али без смишљена

реда и распореда, ретко ко хоће да чује и слуша, а свак да наређује и реформира, нико не може да стече авторитета у тој шареној гужви. Тај дух преовлађује на свима пољима нашег јавног живота, ми се налазимо у чудној некој периоди, коју бих крстио именом „немоћног напона". Ми смо на прекретници, осећамо да треба ударити новим путем, а немамо великих духова, да нам тај пут покажу, па да нас тим путем поведу.

* * *

И литература, а особито лепа књижевност као један засебан тип еволуцијâ душевног живота једног народа, мора стојати у потпуном складу са читавим тим душевним животом народа. Она је тумач тог живота, његово огледало, јер све, што се у њој ствара, потиче из истог врела, из интелектуалног и моралног стања друштвеног у ономе добу, кад је који продукат постао. Свако је дело тумач свог доба, једино се ђенији могу да из свога времена издвоје, да му испредњаче, али и опет само на основу интелектуалних тековина његових.

Кад погледамо на сувремену нашу литературу, видећемо на све стране све симптоме тог хаотичног стања наше потпуне несређености, у којој се по нужди креће читав душевни живот нашег народа. Свугде се опажа јасно утецај наше борбе против неподесних прилика, неки грозничав и истеричан немир, тежња за стварањем бољих прилика и недостатак снага, што су за то потребне, те због тога неко немоћно титанство с једне стране, а клонулост и летаргија с друге. Осим тога опажа се код нас свемоћан утецај страног душевног живота других народа и његових тековина, као и модерни култ грубом материјализму, који свугде преовлађује.

На све стране се види рад, жив, узбуђен рад великог броја радника, али из тог шареног комешања многих радника не издваја се нико видније својом величином око кога би се радници груписали, те им он давао, уз опће признање његова еминентна дара, директиву.

Многи од наших сувремених критичара запазили су тај карактеристичан симптом нашег доба, те су ову периоду с пуним правом назвали периодом медиокрите-

т а, т. ј. периодом, у којој преовлађују осредњи таленти. Ни на политичном, ни на књижевном пољу немамо дарова, који би носили на себи тип ђенијалности, који би били кадри, да неодољиво и импулзивно почну да пречишћују и сређују, да поведу са ове раскрснице новим путем у напред. Последица овог недостатка једне или више њих ђенијалних глава јесте, да је сваки авторитет постао немогућим; нико ником не импонира, нико никог није кадар о чему да убеди, па како нема путевође, то се свако поводи — нека ми се опрости тај тривијалан израз — за својим рођеним носом, јер је свако себи највиши авторитет. Како сваки занатлија мисли, да би он био кадар повести у овим тешким временима кроз све Скиле и Харивде политичких препрека наш народ бољој политичкој будућности, тако и сваки, и најмањи литерат верује, да је савршен и да може сваког критиковати, а никог не слушати.

Така времена, стерилна у ингениозним вођама, нису ретка ни код других и већих народа; шта више, тај појав с времена на време мора да наступи, обично онда, кад се народ уморио давши велике људе пре тога. Ови заталасају читавим душевним животом народа, но кад се ти вали слегну, кад се живахан рад од њих изазван стиша, онда наступи одмор и застој.

Такво је време било за нас од шездесетих до седамдесетих година, бурно, стваралачко, ерупшивно. Оно је мал' те не на свима пољима избацило велику масу разноврсних а значајних радника, а за тим временом дошло је ово наше, време — умора и одмора. Време опет прикупља снаге за нову ерупцију, нов подстицај, а ми смо му у неку руку материјал, који се око те спреме мора потрошити. За то нам се и појавио у литератури застој; ми чекамо, да се неко појави, ко ће нас покренути опет напред.

Него у таким приликама, кад нема путевођа, то онда код искусних и срећених народа преузме у литератури привремено вођство критика, којој је главни задатак, да, чувајући досадање тековине, не да, да се залута стрампутицом, да се укус и разумевање за све, што је истински лепо сачува, док се не нађе путевођа, који ће кренути напред.

Но и наша критика носи на себи сва битна обележја наше неискусне младости и хаотичне несређености. Она није код нас још утврдила етичке и естетичке појмове, код нас се још управо не зна, шта је све лепо и од трајне књижевне вредности, шта није; код нас сад тек почињу та пречишћавања и утврђивања појмовâ и законâ, те је и ту још велика збрка, гунгула, у којој се још свашта може чути. У њој је ето недавно доживео и сам Змај, да му се одрекне песничка му вредност. Па шта онда да чујемо о другима!

Тако, дакле, и наша критика не врши своју функцију као регулатор у нашем књижевном строју, и она је у добу немоћна отимања за савршенством, на ме подсећа на сахат, који, до душе, иде и ради, али — frage nur nicht wie! — Пошто му је строј покварен, то он показује другачије, а избија другачије, како му кад падне на памет, без стална закона, без разлога, непоуздано, те се на њега нико не ослања, нити се по њему управља.

У колико је ово веома штетно по саму књижевност и њезине раднике, у толико је још штетније за читалачку публику. И она је остала без сигурна путевође, без директиве, јер и она увиђа и осећа, да се на покварен критички строј не може ослонити. Она онда мора да води сама себе, а како се води, то видимо најбоље по томе, шта тражи да чита, које књиге купује. Ако замислимо народ као један организам, онда је мозак тога организма без сумње интелект, који ствара просвету, а срце тога организма треба да је лепа књижевност. Редовна његова пулзација треба да уноси природне хране и у крајње органске ћелијице, рад његов свугде да се осећа. Међу тим бйло нашег тог срца је сада тако слабо, да се осећа скоро једино у његовој најближој близини. Наша лепа литература не задовољава потребама и захтевима нашег душевног живота, за то се читалачка публика одбила од ове хране, те је тражи неприродним путем са стране, из страних литература, које су нам тим приступније, што као мали а уз то заостао у култури народ морамо хтели не хтели да учимо стране језике. За то је у нас интересовање за српску књигу мало, те кан'да непрестано опада.

За то је издавање и ваљане српске књиге тесно везано са материјалном штетом издавача а дотле цветају оригинали и преводи страних литерарних недопопчади, понајвише претерано романтичног и фриволног садржаја па чак и порнографија.

Да су томе криви и наши књижари, не поричем; али ми замерамо тим људима, трговцима половне образованости, њихову литерарну несавесност, а не замерамо литератима критичарима, од којих се захтева потпуна образованост, што су порушили и руше својим несавесним радом природан одношај између књижевних радника и читалачке публике, што су оборили сваку дисциплину, веру у нашу књижевност и себе, на у место да у читалачкој публици учвршћују и дижу национално одушевљење и здрав укус, ринули је претераним захтевима и страним мерилима управо у руке несавесних трговачких спекуланата.

Тако, дакле, ми и немамо управо читалачке публике, која би пратила развој српске књиге по упутству критике; наша публика задовољава своју душевну потребу читања лених умотворина по рођеном избору, у колико осећа те потребе, јер је и ова ослабила интензивним бављењем са политиком, те читањем политичких листова. Већина образованијег дела нашег народа не бави се нашом лепом књижевношћу, њој су сви други послови и забаве преши, све стране лепе литературе лепше. Ми, до душе, нашим производима не можемо да конкуришемо са страним литературама, али тај дефицит у неизједначењу између продуката наше литературе и страних треба увек довољно да покрије патриотино одушевљење, ког, на жалост, овде не налазим. Уверење о предности, неспоредивој предности страних умних производа према нашим и сувише се учврстило те се наслеђује; наши образованији сталежи одгајају подмладак, који често пута просто нема ни појма чак ни о оним нашим књижевницима, који се могу с правом такмачити по својој апсолутној вредности и са одличним литератима код страних народа. А баш ти образовани сталежи имају дужност, да дају књижевним радницима морална подстицаја и потпоре, као што опет средњи сталежи треба да их, одушевљавани за то, мате-

ријално помогну. Њихова заједничка помоћ и подстицај треба да бадри књижевнике, да им осигурава сигуран и задовољан опстанак. Но они то не чине и за то је у нас мало књижевника по дару и занату (и оно мало њих се управо бедно тавори), а много дилетаната, који у доколици са књижевношћу терају неку врсту шпорта а и спекулацију. Многи дар је за то у нас пропао, што е у тешкој животној борби морао да се окане пера, па да се лати каквог практичнијег посла, који ће му да осигура материјални опстанак. Грех те индоленције у наше интелигенције је тим већи и кобнији, што смо мали народ, те у место да у пропорцији према малобројности нашој приносимо општем образовању, те тако и литератури што више жртава, ми обојима износимо на сусрет крајњу индоленцију. Како се бринемо за ово обоје онако нам и напредују. Какво је тражење, онаква се и роба продукује.

Од исте индоленције страдавају и они ретки родољуби и љубитељи књижевности, који покрећу белетристичне листове у чистој сврси дизања укуса у народа и разумевања свега, што је лепо. Због недовољна одзива не могу да уређују лист тако, да би се могао држати упоредо са страним листовима, којима је материјална егзистенција осигурана, те губе у неповређењу са овима, и онда се наравно заостављају странима. Меродавни фактори, којима је у руци средстава да их помажу, не обраћају на њих као на васпитно и образовно средство никакве пажње, те се они јадно таворе, док се не угасе, пре но што су и стекли утецаја на духове и постали литерарним форумом, пред којим ће се неговати само оно, што је лепо.

Разни су то све симптоми једне опће болести, и та несређеност на све стране, и тај застој, и та индоленција, и покварен укус, а тешко је прогностицирати, кад ће и како ће све то окренути на боље на свима пољима нашег јавног живота.

За литературу би био најпречи лек, да се орган за варење, критика, поправи, да почне ваљано функционисати, а то ће се, по мом мишљењу, тек онда, и само онда, догодити, кад време донесе опет собом такве еминентне дарове, који ће својим савршеним стварањем, својим де-

лима бити подобни, да ућуткају сићушну и тесногруду критику, те постану авторитетима, којима ће се морати клањати, а уједно ће имати ту магнетску моћ на читаоце, да их славом свога гласа а лепотом и савршеношћу својих створова заинтересују и стално привуку и вежу за српску књигу. Онда ће наступити преврат и препород, који жељно очекујемо и који нам је тако нуждан. А дотле ће сва напрезања савремених књижевника, да се даде неког новог полета литератури а новог одушевљења читалачкој публици, остати без успеха.

Према овом општем разматрању биће нам разумљиво стање наше књижевности; оно је посве природна последица незгодних прилика и фактора. Књижевност нам је онаква, каква под тим утецајима мора да буде, нит' је боља нити гора. С тим фактима морамо рачунати, али се не смемо предавати безнадном очају и индоленцији, који би нам убили радну енергију. И ако нисмо подобни да чега ексцелентног продукујемо, ваља нам ипак радити, да нам рад буде један нуждан степен у нашем пењању према високо истуреној нам мети. Силе, од којих зависи наш препород, јесу скривене за наше сазнање, ми не можемо свесно ускорити њихово ступање у живот нити прорачунати, кад ће се то ступање у живот догодити, као што човек не може да поспеши или прорачуна ерупцију жива вулкана. Али поштеним радом, пуним искрене љубави према српској књизи, можемо бар спремати народ за то велико доба препорођаја, да га не дочека без спреме и разумевања. Можемо будити одушевљење, пречистити и одабрати појмове, зближити се, искрчити подлогу за даљи заједнички рад, те олакшати посао даровитијем нараштају, који ће после нас доћи.

Ако то учинимо, учинили смо оно, за што смо заједно са нашим временом канда једино одређени, учинили смо оно, што се од нас захтева и што учинити можемо; једном речи, учинили смо своју дужност, иначе ће да се примени на нас:

Ein grosses Zeitalter harret unser,
Doch sieh', es findet ein kleinlich' Geschlecht.
(Goethe).

*
* *

Ако покупимо све продукте наше лепе књижевности у прошлој години, па их поређамо оним редом, како су се појављивали, нећемо добити срећену изложбу са тачним каталогом и оценом вредности појединих творевина, но ћемо добити један прилично шарен књижевни вашар са свима његовим појединостима. Робе има доста свакојаке, разноврсне, добре, лоше, скупље и јефтиније, а на том вашару има доста и Ausschreier-а, који на сав глас, како већ ко хоће и како му треба, хвале и куде робу, па сврађају позорност и драже љубопитство оно мало читалачке публике, што се на вашару том стекла. Метеж и вика на све стране, а нема вође, који би провео човека кроз тај вашар, да види све и одреди квалитет свакој роби, јер се тек на Ausschreier-е не може ослонити. Морао би човек баш све сам, свако парче да узме у руке и да све тачно разгледа. А кад би с тим послом био готов!

Иначе би тај посао требала већ да је свршила критика, а каталог и оцена продуката да је у нашим савременим часописима. Но како нема од свега тога ништа, то нека се читаоци задовоље са оним, што се даде урадити, и како се даде све што је написано средити.

Прво место у лепој књижевности заузимају умотвори песништва у ужем смислу, песништво у везаном слогу, јер су они већ по самом облику најсавршенији.

И у великим народима, напредним и срећеним, чујемо на све стране све то више оправдане тужбе, како смисао за везани слог пропада; ни у тим народима нема млађега песника стиховног, који би се, с правом, уврстио међу кориfеје прошлих времена. Тако је и код нас.

Тај појав је потпуно разумљив. Народи ступају у свом животу у зрелије године свога века, па, као што са зрелијим доба у индивидуа опада идеализам, фантазија, одушевљење, да уступи место практичнијој философији у посматрању чињеница у себи и око себе, тако то бива и са читавим народом. Разум надвлађује фантазију, која је битна погодба за песничко стварање. Ко од нас није у својој младости певао или покушавао да пева, па нас је ипак грдна већина умукла, кад је нашла у зрелијем доба на нас сурова јава и борба у животу, које су нам ок-

троисале практичну филозофију, те се данас чак и жеримо својих песама из младости.

У тој се борби почиње да губи мало помало и народна поезија. Што је народ старији, културнији, тим је тежа та борба, а с њоме нестаје све више поезије. Кад она замукне, онда се обично пресели у образованије, имућније сталеже, код којих та борба још није постала тако акутна; ту процвета још једном али на вештачки начин, па онда и ту мало помало почне да кржљави, док је мраз тешке и непоетске сурове јаве не упропасти.

Код свију народа разликујемо у развоју његове поезије три периода: народну поезију (са њеним почецима, цветом и опадањем), вештачку поезију (њен почетак, цвет и опадање) и најзад пропадање поезије уопће.

Држим да је код нас то опадање и народне и вештачке поезије наступило сувише рано, што је доказ да се неприродно под спољашњим утецајем западне културе развијамо. Ми смо „frühreif“. Наш народ је још млад, он није још ни стао управо на снагу, он је још у момачком доба, па, ма да нам спољашње прилике животу сметају, ипак нам младо срце треба да пева.

Но у дотецају са западом велики део нашег народа је за поезију већ презрео, као што сувише рано сазре дете, што се само са одраслима меша, те од њих све што види прима. За то тај велики део више не пева, а, иако пева, оно је и по облику и по садржиних испод вештачких захтева. Најпре је престао да пева на тачкама периферије, где је прво на њега навалила култура са Запада, у ужој Угарској, у Барањи, Бачкој и Банату па онда умукну Срем, Славоница, Далмација, Хрватска, за тим дође ред на Краљевину Србију, на Херцег-Босну, јер и ту се спрема муза поезије, да се пред звиждуком паре, хуком железница, пред телеграфима и — ексекуторима склони, на тражи сад тиха закутка по идиличним и заклонитим дубравама Маћедоније и Старе Србије.

Ипак се опажа чак и код ових зрелијих делова народа нам још младо срце, коме се још пева, јер у недостатку песничке фантазије и стваралачке моћи, пригрљује он обема рукама све што се од народне поезије импортира преко Србије из Маћедоније и Старе Србије.

Тако је донекле и са вепитачком појезијом. Стара нам песничка генерација изумире полагано, а њихови епигони јашу, до душе, још Пегаза, али овај „fühlt nicht mehr die sichere Hand des Meisters“ — што каже Шилер, те некако неће да им парира и да их узноси, камо би они хтели. Песника имамо доста, али су то већином само ефемерне појаве, које у младо доба своје певају, јер им борба у животу и њена збиља за час истроше онај мали фонд богодана одушевљења, дара и фантазије, те онда хајд са лиром о клин. За то је ретка песничка прикова која истински нешто обриче. Огрешио бих се о истину, кад неколицини од њих не бих признао дара, али да би се из тих почетника развио ваљан песник, који би вршио своју велику задаћу, захтева се, осим дара, да познаје још и истински живот, да познаје скроз срце човечје. Док је такав почетник млад, он има само дара, а не познаје живот, па пева као птица на грани, пева за то што је млад и здрав, пева, што му се пева, али у том његову певању нема вештине, нема дубљега садржаја. А кад у томе поодрасте и сазре, па стече искуства о човеку и животу му, па постане и философом и критички почне да мисли, а оно дотле у њега усахнуло одушевљење и фантазија, у њега нестало чистог полета песничке душе, вољне, да свој дар употреби за борбу око промицања и остварења идејала, о којима је у младости сневао.

Наш млађи песнички нараштај је, дакле, у своје младо доба песник без философије, а у зрелије доба философ без појезије.

Веома их је мало, који су подобни, да се кроз прозу живота пробију, а да сачувају непомућено врело богодана дара, да сачувају свој идејализам, па, упознавши непријетичну јаву живота нашег, ипак га идејализирају, те нас упознају саме са нама, уче какви смо, какви можемо бити и — какви треба да смо.

Такав је песник Змај, наш poeta laureatus; кити му главу осим ловора, који му је сав народ од срца дао, седина старости, али онај плам одушевљења за узвишени позив песника, који му је у младости загревао груди, није се охладио и истрошио. Старац, пун искуства али и пун појезије, пева он и сад, па уздиже својом песмом, храбри,

поправља, оплемењује. И сад је исто тако сладак и мио са истинитости, својих осећаја, њихове чистоте и узвишености, као и кад беше у пуној мужевној снази. Старост се на њему само канда у томе, рекао бих, познаје, што почиње да пренебрегава спољашњу савршенију форму у својим стиховима, а ова му је пре баш особито ишла од руке. О његовој душевној свежини сведоче све књиге његових „Снохватица“, његове дечје песме, његов превод Гетеове „Ифигеније“, а ја држим да ће и његов последњи уздисај бити само пригушен стих недовршене песме, што ју је у узвишеној сврси започео своме народу.

Од осталих старијих песника нико ништ није знатнијег чега публиковао, једини је Ник. Ђорић, који је тако дуго ћутао, обрадовао нас са два одломка свога епа: „Косово“, која су оба побудила заслужено интересовање, те с нестрпљењем ишчекујемо да цео еп изађе.

Од млађих песника су двојица нам пружили по једну збирку својих радова, Милета Јакшић и Милорад Ј. Митровић. Обојица су штампали по једну књигу својих песама, а ове их квалификују за песнике правог дара, код којих посматрање, осећај и фантазија стоје у правој пропорцији, те је оправдапа нада, да ће са својим песничким даром а и овај са њима сазрети, те ће по гдешто, што им се још замера, отпасти. Интересантно је поименце пак код Митровића, што је имао смелости, да у данашње доба, кад су материјалистичко посматрање света и такова философија постали, тако рећи, манијом, навије на своју лиру често пута чисто романтичне жице. Ова склоност романтици је, нема сумње, само карактеристична фаза у његову развоју, а штета би била да постане апсолутном карактеристиком његове песничке индивидуалности.

Осим ове две песмарице ваља ми споменути и „Побратимство“, књижицу патриотских песама, што су издала три млада Муслиманина из Босне: Осман Бикић, А. Карабеговић и Омер бег Сулејман Скопљакашић; о овим песмама се критика повољно изразила.

Иначе су наши савремени часописи пуни песама од осталих песника, међу којима не могу пропустити, а да не спомепем на првом месту вредне радинце гђу Јеле-

ну из Београда и гђу Јелу из Ужица (Јелена Димитријевића и Јела Спасићка], чији нежни прсти извађају на лири миле и задобљиве, и ако већином сентименталне па чак и меланхоличне, звуке. За њима ћемо као највредније да напоменемо без икаква рећања по дару: Д. Ј. Илијћа, А. Шантића, Ј. Дучића, Р. Одавића, Б. Николајевића, М. Радовића, Сокољанина, П. Испанова, С. Бешевића, Д. Ј. Димитријевића, В. Станимировића, А. Гавриловића, Д. Николића, Д. Глигорића, Л. Димитријевића, Ћурчина, Хаџи Микића, М. Петровића, Ј. Зорића, С. Мапојловића, Ш. Павловића, В. Рајића, М. Ћирковића, Д. Мијалковића, Јер. Живановића, М. Ђуричића, Омера и Авду Карабеговиће Хасанбегове.

Колико ће их се од ових у решету задржати, док га време људски продрмуса, ко би знао! Желети је, да их ово одушевљење никад не остави, јер што више људи, одушевљених за лепо, тим ће више ово напредовати, па иако већина од њих неће створити нешто савршено што би цео народ могло уздизати, опи ће ипак у својој околици бити расадници идејалнијег посматрања живота.

Кад песништво почне да се губи, пеша замењује онда песничка проза, приповедање.

Ми имамо доста приповедача, имамо и добрих приповедача, па ипак данас немамо ни ту тако еминентног талента, који би нас у приповедачкој прози повео видљиво у напредак, као што је то за кратко време учинио са неколицином својих радова у своје време Л. Лазаревић или П. Адамов, ма да овај последњи није сасвим оригиналан. Њихово време је донело видан корак у напред, опи су створили нешто ново, сваки за се је створио у различитом правцу ново поље; Лазаревић је творац школе реалистичког правца, а П. Адамов школе идиличко-сентименталпо-идејалистичког. Лазаревићева школа се одржала, јер армонира са модерпом струјом у страним литературама, Адамовљева се преживљује, можда за то, што је била неко време и сувише јако у моди.

Међу данашњим приповедачима има признатих имена; велика талента су неоспорно М. Глишић, С. Матавуљ, Ч. Мијатовић, С. Сремац, Б. Нушић Ј. Весели-

новић, али њихове појаве не обележавају ништа ново, а прошла година није донела од њих никакав нов карактеристичан рад.

Међу млађима, који сад тек стају на снагу, види се тај исти медиокритет, већина их се држи реалистичног правца, неки хоће обе споменуте школе да споје, а неки, ипермодерни, угледају се на модерне северне и западне писце а има их чак и сецесијониста.

По даровитости и највећем изгледу на сигуран напредак чини ми се да на првом месту треба споменути од њих петорицу: И. Ћипика, М. Будисављевића, Св. Ћоровића, Б. Станковића и Б. Нушића, а даље се онда ређају у шареном комешају имена Ђор. Поповића, Ч. Поповића, П. Талетова, П. Одавића, Ж. Дачића, М. Андрића, Д. Брзака, М. Сретеновића, Р. Домановића, Д. Омчикуса, Др. Л. Поповића, Б. Брђанина, Ђ. Ненадовића, Б. Маршићанина, Бранковинског, М. Љубинковића, Ј. Протића, В. Југовића, Г. Хаџи-Ташковића, М. Ћирковића, М. Ристића, А. Гавриловића, Д. Ј. Илијића, Т. Костића, Л. Лазаревића, Б. Будисављевића-Риједорског, Јер. Живановића, М. Недељковића на наших приповедачица: Данице Бандићке, М. Симићеве, М. Гргурове, К. Цветковићке, (Д. Чакловићева није у већини својих прича оригинална) и других, који нека ми опросте, што сам их нехотице изоставио.

Сви ови иду утаначким стазама своје или туђих литература.

Ова година нам је донела и пет романа: „Вјереника“ од Ђ. Димовића, „Прелом“ од М. Недељковића и „Мрконића“ од Св. Ћоровића. По суду критике немају прва два никакве, а овај последњи само половне вредности. Остала два: „Златно срце“ од М. Цветића и „Црква Св. Ђурђа“ од непознатог писца излазе у подлиску савремена два политичка листа, а нису још довршена, те треба тек донети суд о њиховој вредности.

Да немамо довољно снажних, потпуно армонички развијених дарова, доказ је ова слаба продуктивност у романима, јер ових за то немамо, а не из тога разлога, што то-

корсе наш друштвени живот није толико развијен, да не би пружао обилна градива за већу приповетку и роман.

Радоснije знаке опажамо на нашој драми, која почиње да се буди из учмалости, у коју је запала. Овај нов покрет у драми даде се канда најбоље тиме протумачити, што је драма најлукративније поље за писца, јер се највише тражи и најбоље награђује. Нећу тиме ипак да кажем, да је то код сваког писца најзначајнији мотив, али код већине неће бити сасвим без њега. За ону се робу највише нађе произвађача, која се највише тражи.

Ланьска година донела нам је читав низ драма, а има их и од писаца, који заслужују сваку пажњу, те донекле већ њихова имена гарантују за њихову ваљаност, а ако је потпуно веровати критици, неке треба да имају чак епохалан значај. То су оне од Бранислава Нушића: „Обичан човек“, „Тако је морало бити“, „Шопенхауер“, „Кнез од Семберије“, „Ђиљан и оморика“, „Сумњиво лице“, „Чучук Стана“ (у друштву са Ј. Веселиновићем). Још нам је донела прошла година „Саула“ Д. Ј. Илијћа, од Ј. Веселиновића „Заклетву“, „Милоша Великог“ од М. Цветића, „Оливеру“ од Л. Т. Бранковића, „Шваљу“ од истог писца, на опет од њега „Помоћу тетке“ на „Оливеру“ од Д. Димитријевића, „Коштану“ од Бор. Станковића, „По команди“ од М. Калића, „Ретку срећу“ од М. Симићеве и „Цара проводацију“ од М. Савића.

О свима овима треба тек да се донесе коначан суд, а то ће бити тек онда кад угледају света штампом. У част управи како Београдског Краљевског Позоришта, коју моћно потпомаже министар просвете П. Маринковић, тако и управи Српског Народног Позоришта и Матице Српске може се рећи, да се свим силама труде да потпомогну драматску књижевност као и драматску вештину, а писцима даду импулза наградама, те се опажа живљи рад.

Дечја књижевност се живо обрађује. „Невен“ је у окушаним рукама Змајевим, али се на њему опажа да нема његова главног сарадника, чика-Стеве, који је, тако рећи, ненакнадив. И у Краљевини се ради на дечјој књижевности, али тамошњи листови заостају далеко за „Не-

веном“, јер се око њих искупило тма божје дилетаната, који мисле, да је за децу најлакше писати и да ту не треба никакве студије. Међутим треба и за то засебан дар, који је кадар да се препесе у душу детињу.

Лоше стојимо са популарном књижевношћу. Није ми познато, да ли се у Краљевини на њој што систематски ради, наилазио сам само на гдекоје усамљене појаве медицинских популарних књига неких писаца а особито Дра М. Јовановића Батута који је у тој врсти књижевности управо виртуоз, те се у велике цени и код других народа. Наша Матица има засебни Коњевићев фонд за ту сврху, те из њега награђује популарне писце. Но ту се тако мало радника јавља, да је, ваљда у недостатку радова, једне године упао у популарне књиге чак „Цезар и Цицерон“!

Остаје нам још, да се обазремо на критику, за коју смо већ унапред рекли, каква јој важна задаћа треба да је намењена у ово доба комешаја и несређености: да чува оно што је већ на пољу лепе књижевности стечено, да је бранич естетике, расадник лепшег укуса, да чува и литерате и читаоце од погрешних путева, а уједно да свим тиме крчи пута смислу и одушевљењу за све што је лепо, те приуготовљује нараштај, да с потпуно развијеним разумевањем дочека време, које ће бити срећније и берићетније у продуктима лепога, но што је ово наше.

Поред тог тешког а лепог задатка треба она још да својом трезвеношћу, разложитошћу и непристрасношћу освоји себи поверење и код читача и писаца у толикој мери, да постане с обе стране признатим судиштем, чији суд треба да се респектује.

Наша данашња критика не ради скоро ни у једном том правцу; шта више, она ради баш у противном правцу, те је и она много крива, што је код нас у књижевности завладало хаотично стање.

Критика треба да је засебна грана лепе литературе, она захтева, поред развијена смисла за лепоту, веома опсежне студије; шта више, рекао бих, чак више студије него и самог дара, јер дар сâм у критици без студије не може ништа да створи, док је велика студија кадра да донекле накнади дар.

Код нас се још не појми задатак и важност критике, јер се одомаћило увелике то погрешно, површно схватање, да сваки писац једно може бити и критичар, и да је већ његов дар довољан, да постане вештачким судијом. Колико је ово погрешан назор, држим да не вреди ни доказивати; добар песник и приповедач не мора бити и добар критичар, као што се од ваљана критичара не може ни с каквим правом очекивати, да пише или песме или приче или драме. Какви су тек онда критичари она гомила наших средњих а и лоших белетристичара, који воде реч у нашој критици? У њиховим рукама не може она да буде вођа књижевнику, те да га потпомаже и упућује у његову стварању онога, што је лепо, јер он јој просто не верује, а има и право. Тим литератима а једно дилетантима критичарима урођен је, но њихову саму дару, осећај за естетске форме, али тај је осећај само једнострано развијен, а они свој дар нису студијом свестрано развили да могу на сваком пољу ваљано разазнати и уочити све оно што је лепо, савршено, најмање још могу упућивати писце, како да своје погрешке исправе и да ону врсту, у којој показују јаче истакнута дара, већма култивирају. Та код сваког белетристичара је понајвише превалентно навучена тек једна само струна у срцу, којом даје од себе гласа о пишчеву унутарњем животу, кроз који пролазе спољашњи утисци. Он је, био он лиричар или епичар или драмата, наклоњен или реалном или идејалном схватању појава из света, па је онда или сентименталан, или озбиљан, или хумориста. Покоран нагону свог срца он није кадар да истом снагом потпуно осети и разуме трептање које друге струне у туђем срцу, те да је праведно оцени. Реалиста не разуме идејалисту, романтичара, сентименталан писац хумористу и т. д. На шта онда бива? Он и у критици стоји на свом стајалишту, те није кадар да буде прави тумач мисли и осећаја туђега мозга и срца, који не ради и које не игра као његово.

За то естетичар и критичар мора своје подобности и своје разумевање за све што је лепо, ма у ком облику се оно појавило, свестрано развити, а то може бити само огромном и дугом студијом узорâ.

Кад још споменем, да и литерати, као људи од духа, али ипак само за то људи, подлежу врло често људској себичности, амбицији, суревњивости и зависти, те су пристрасни, онда сам навео све разлоге који говоре за то, да критика мора бити засебна грана књижевности, јер код критичара од заната не би ни ове тамне стране било. Критика треба да је вештачко дело за себе, да нема никакве свезе са славом и с вредношћу дела, које оцењује. Као што може бити критика и најславнијег дела, ако је испод руке дилетанта изашла, мизерна, тако може и критика лошег дела бити савршена, сјајна.

Критика је, дакле, дошла у руке већином дилетаната, за њу неспремљених људи, те није чудо да је онда у веома много случајева баш и сама испод критике, јер се ти дилетанти греше о њене кардиналне законе, о начела, и то које нехотице, јер их и не познају, а које, на жалост, из разних приватних узрока и хотимице.

Не познајући законе естетике, ни уопће философију уметности, наши су критичари субјективни тирани самовољне ћуди, анархисте без начела, који не знају ни сами шта хоће, а немају довољно савести, да то признају.

Наравно је, да то и писци и читаоци и сувише добро опажају, те онда критика не може да стече себи никаква авторитета, нити да врши функцију регулатора у нашој књижевности. Критика је толико пала, да о истом делу изађу често две три критике контрадикторне управо до апсурда. Тако исто су према суду разних оцењивача једни и исти писци, по некима прве врсте, али по другима и писци који не показују никаква дара.

Да критичари стоје на основу већ свугде до сада узакоњених критичко-естетичких начела, то би им се оцене бар у главном морале стицати бар на општем становишту лепога.

Осим тога већину тих критичара као да баш не загрева љубав према српској књизи и њену напретку, те не пишу своје оцене њој за љубав, него више себи. Њима није задатак, да истичу лепоту и промичу смисао и разумевање за њу, да одушевљују читаче, а писце да упућују, подстичу, исправљају; од свега тог ретко ће човек где наћи.

На против, она друга сврха се веома често и то

смешним начином истиче. Критика се сад не пише због дела и писца, но ли због критичара, да отвореније или скривеније послужи самовеличању критичара.

Ту је згодна прилика да се човек амбициозан с мало труда процилита да блисне својом „начитаношћу“, „духовитошћу“, да се пичим не може да задовољи, јер му је укус необично развијен. Наша критика је верна контрафа оног шпанског „autobombo.“ За то су у нас тако ретке повољне оцене (осим ако служе котеријским сврхама), јер критичар мисли да ће њему углед пасти, ако му се које дело свиди, те похвали и призна да је добро, а да му се углед са „цепкањем“ све више диже. Допекле, код неука и наивна читаоца, и постизавају таки, да бацив у очи прашине, дођу до славе али та прашина веома квари, а и покварила је већ нашу књижевну атмосферу.

Ко је дрскији, те на веће ауторитете удара, тај је тим већма одскочио угледом; ко већма виче и грди, око тога се куше и тог слушају — то је позната већ психологија масе — он постаје чувен и виђен а то је главно; по, да ли ће српска књига и њен напредак имати од тог какве користи, то је споредно, јер те се ствари у тој свраи и не раде.

Још има једна немила појава као знак декаденције у којој се наша критика налази. То је котеријска критика, од које нема ништа ружнијега ни одвратнијега, ничега подобнијег да јој и оно мало угледа утамани. А и тај гадни критички паразит се већ тако код нас одомаћио, да се осећа у нашој литератури као у својој кући, хране има доста, нико се не миче да га истреби, но се трпи и — ћути. О њој нек нема места међу овим редовима, које је писац писао из чисте љубави према српској књизи.[1])

[1]) „Звезда“ нам пружа о том неколико примера. У бр. 81. г. 1899, читамо н. пр. у једној белешци поводом тога, што „Дело“ престаје, ово: „А „Летопис“ са свима својим богатим фондовима, са моралном помоћу целе журналистике, са својом бирократском машинеријом, са свом том хуком, буком, губи, осетно губи у поређењу са „Делом“, дружиницом, како тамо пише неколико енергичних и напредних људи. Срећом(!) за завидљивце наше славе „Дело“ је престало, и сад нам нема, хвала Богу, нико ни на чем да завиди.“ Да висока појма о српској литерарној заједници, и нашим заједничким културним тежњама!

Како ли је смешно поред толике Авале што је на догледу читавом Сриству стати на кртињак, што га је лична допадљивост начинила!

Из ових критичара дилетаната, автобомбаша и котериста издвајају се видно неки писци, који показују веће спреме и правога критичнога дара. На првоме је место В. Поповић, који се, на жалост, и сувише ретко лаћа пера. За њим ваља ми споменути и Дра Љ. Недића, који је створио и нову школу, основану на ономе застарелом les arts pour les arts, т. ј. школу која негује вештину само за љубав вештини, као да је вештина за се нешто апсолутно, као да су људи због ње, а она може и без њих да буде. Он издваја писца и дело из времена, те га са претерано затегнутим претенсијама савршенства посматра, и онда обично долази до негативних резултата.

Вештина је, истина, једна за све, она је космополитска, закони њени важе за све, али не водити рачуна о приликама у којима је нешто створено, о погодбама што су нужне за вештачко стварање, па мерити наше створове мерилом срећених, великих а старих израђених народâ, држим да је посве неоправдано. Вештине се развијају заједно са народом, он их ствара по својим индивидуима особита дара, а оне треба да послуже његовом општем образовању. И оне су продукат времена и приликâ, те нити могу нити треба да сазру пре, но што им је време, по што је сазрело у народа самога разумевање за њих, иначе опе остају без утицаја на њега, те им је сврха промашена. Тако је и са књижевношћу. Па може ли се онда упоређивати оно, што ствара наш народ, толико културно заостао, са оним, што стварају стари, срећени, зрели народи? Нушићеве су рецимо драме лепе, имају за нас вредности и од утецаја су, но ако их упоредимо ипак са Шекспировим, хоће ли оне моћи издржати ово упоређење? И резултат суда би онда био н. пр. да Нушић не треба да пише, јер не уме да ствара савршена дела као Шекспир. Но да запитамо и самога Недића, да ли он за себе држи, да је раван Тену, Сарсеју или Белинском?

Мерило се дакле мора за нас узети мање, да одговара погодбама и могућности нашег стварања на пољу лепога, а полазна тачка при оцењивању мора лежати у нивоу

нашег сувременог стања образованости и душевне, да кажем, естетске зрелости. Осим тога не могу довољно да нагласим, да литература једног народа, који се још никако није средио треба, да носи и мора носити националан тип, а сазреваньем остварења националних идејала сазрева и она онда до пеког космополитског значаја већ и сама собом. Та чак се Французи све више и више склањају назору, да им литература треба да добије маркантно национално обележје. (Франс, Леметр, Фаге).

У коју озбиљних критичара јесу још и Св. Стефановић, Марко Цар, Др. М. Савић и Ј. Скерлић. Стефановић је до сада, до душе, још мало писао, али што је написао показује велику спрему, а одликује га и разложна трезвеност, коју по кадшто нарушавају смеле екстраваганције. Марко Цар је вредан, види се да много чита, али му канда недостаје студија модерне нове т. з. историјске критике, коју му не би било, поред неоспорна му дара, тешко надопунити. Др. М. Савић је такође много читао и много зна, али је у својим радовима често а conto неке ингениозности хаљкав и несређен, што му руши углед радовима.

Најзад се у последње време истакао, те обратио пажњу на се и Ј. Скерлић. Од главе до пете чедо француског образовања, са свима добрим и злим његовим странама, са лаким стилом, добром моћи опажања, донекле и духовит, али је још'те млад и необуздан а уз то једностраност његова образовања упада у сваком му раду и сувише у очи.

По начелу је он уполак Недићевац, уполак „автобомбо“. Не води рачуна о нашим приликама но хоће да по француским узорима пас оцењује, а уз то воли да свугде своју „духовитост“ и своју „спрему“ што јаче истакне. Желети би било да се обојега окане, па ћемо у њему добити ваљану снагу, која ће нам моћи бити од лепе користи при пречишћавању укуса у нас, што нам предстоји.[1])

Постанком „Кола“ и „Књижевног Гласника“ јављају се опет неки од старијих раденика, на пољу критике, Ј. Продановић, Љ. Јовановић, П. Поповић а у „Бр. „Колу“

[1]) Хоће он да буде кадшто и котериста. Упадају у очи његови покушаји, да г. Домановића прокриумчари ни крива ни дужна у прве редове наших приповедача.

Р. Врховац. Њихова строга објективност и зрели назори обричу, да ће у друштву са напред споменутим радницима сузбити критичке дилетанте.

На пољу драмске књижевности истакли су се као естетичари и критичари Ил. Марипковић (Спектатор), дух сталожепог укуса, који зна шта хоће, и Др. К. Суботић, који обриче, да ће сазрети.

* * *

Још би преостало, да се проговори о нашим белетристичним листовима, о издањима Српске Књижевне Задруге, о Малој Библиотеци, што у Мостару излази, о Летопису Матице Српске, као о факторима, који утичу на развој српске књиге и нашег укуса. Исто тако би требало прегледати, шта се на књижевном пољу ради у Црној Гори и Дубровнику, јер су ово два засебна центра, но то ћемо оставити за други пут, да не би читаоце и сувише уморили.

За то да ресумирамо.

Стање наше књиге и наших свију књижевних прилика није таково, да би нас могло задовољити. Али што нас крај свију ових прилика и неприлика ипак може тешити и улити нам наде у лепшу будућност, јесте то, што се кроз сав овај хаос и ово несређено врење опажа на све стране код књижевника отимање, воља за радом, а где је воље за радом, где се отима, знак је, да има снаге, да има животна сока, да има будућности. Па и ако смо за сад у неповољним приликама, не треба да клонемо, и нећемо клонути. Свак нека ради по увиђавности и савести, како ко зна и може, а време ће већ доћи, што ће да донесе импулса препорођају, те да нас поведе моћно у напредак.

А што смо сада у некој недоумици, на раскршћу, па не знамо куда ћемо и како ћемо, не треба да нам убија воље; тако мора да буде. Es irrt der Mensch, so lang er strebt. Наш народ ће својим снажним духом себи створити већ из ових замршених прилика излаза, као што је то и до сад чинио, јер и за њега се може с правом рећи са великим Гетеом:

„Auch in seinem dunklen Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst.“ ...

АНЂЕЛО

ПОЕМА

А. С. ПУШКИНА

ПРВИ ДИО

I.

У једноме граду Италије срећне,
Дужд добри и стари некад мирно влада.
Свог народа бјеше отац чедољубив,
Стражар мира, знања и праведног рада.
Ал' врховне власти не ће слабих руку,
А старац је добар и попустљив био:
Љубљаше га народ, ал' га се не боја!
И сурови закон дријемао тио
У пресуди Дужда — као стара звијер
Изнурена давно за лов по планини.
И Дужд и сам спази: све су тежи дани!
Синови су гори него оци њини,
Унуци су гори него њини дједи —
Одојче за груди гризе мајку јадну!
И док закон сједи прекрштених руку,
Свет му под нос шалу добацује гадну. . .

II.

И много је пута, раскајањем смућен,
Поништен поредак, правосуђе јавно

Ускрснути хтио. Ал' како? . . . Зло, порок
Што љеношћу сўда оснажи се давно
Да најједном казни!? То би свима било
Неправо и чудно. . . . И Дужд дуго тако
Размишљаше тужан. Ал' све бјеше заман —
И дан је за даном протицао лако. . .
Док се најзад реши: да рукама другим
Преда бреме власти. Па смјело међ људе
Нов господар закон да уведе сталан
И да свима тада крут и оштар буде.

III.

Тад Анџело неки бјеше човјек познат
Са снажног искуства и сурове ћуди;
Вено́ је у послу, учењу и посту,
А с морала оштрог ц'јењаху га људи.
Сав стјеснивши себе у законā међе
Бјеше мрачног чела, воље вјечно јаке.
И Дужд стари њега намјесником назва,
Дарујућ му силу и милости сваке.
И давши му свугдје безгранична права,
За сву бригу више не хтје ни да мари:
И без због ником, i n c o g n i t o, самац,
Путовати пође, ко паладин стари.

IV.

Али тек што ступи Анџело на владу,
Све потече другим поретком и током:
Правосуђе силно из санка се прену
Да зло свако људско будним прати оком.
И на све шијаце, умукле од страха,
Сваког петка казне загрмише љуто:
И преплашен народ зачуо је с болом
Гдје прозбори закон што ј' одавна ћуто!

V.

Но међу тим старим законима мртвим
Љут је један закон упућив'о владу:

Прељубника сваког да самрћу казни,
О чем нико никад не слуша у граду.
Ал' Анџело мрачни из законā рпе,
На страх градских лола, открио га бјеше.
(Ко гром овај случај одјекну по граду
И гомилом грдње засути га хтјеше!)
„Хоћу зло да прогнам! Раскалашни народ
И зле обичаје сматра као права;
И ти обичаји оличећу закон
Као мишић л'јеног, неспособног лава.
Је л' закон страшило које страши људе —
Ко страшило оно које плаши тице?
Ил је бич судије да грешнике казни,
Свети бедем који штити појединце?!"

VI.

Али живи жагор развио се свуда,
Са ужасним гњевом роптали су људи,
И велможи строгом смијала се младеж;
Но узаман подсмјех, сви узаман труди:
Под сјекиру први с луде главе паде
Млад Клавдије неки, патрицијe знани,
Раскалашни живот што прекинут' не хтје
Већ навике своје гонећ' на тенани,
Он Ђулету неку, љепотицу њежну,
Страшном грјеху пагна на стрмене путе —
У нади да блудним савременим стањем
Оправда пред св'јетом своје гр'јехе љуте.
Али љубав страсна, безгранична, тајна,
Не могаше вјечно крити се од људи:
И свједоци што их затекоше једном,
Позвали су закон да грешнику суди.

VII.

И несретник чувши глас рјешења страшног
Обореног чела у тамницу крете,
И слушајућ топло сажаљење свијех
Туговаше горко. Но путем га срете

Млад скитница један — Луцијо се зваше,
Лакрдијаш, лола, али добре душе.
„Друже, рече Клавдиј', преклињем те, иди
С гласовима овим што се градом чуше
Мојој младој сестри у манастир свети,
И реци јој: самрт да јој брата чека.
И реци нек иде за спасење моје
Да умоли кога. Или сама нека
Намјеснику иде! Мој Луцијо, у ње
Има много ума и искуства сретна:
Бог јој даде речма убедљивост, сладост....
Али и без речи њена младост цвјетна
Умекшаће срца окорелих људи!..“
„Хоћу, друже врли!“ — И лола се крете
Хитајући журно да куцне на врата
Обитељи свете.

VIII.

Дивна Изабела
С монахињом старом сједила је млада.
Побожно ће сутра да постриже косе —
И о томе с њоме зборила је сада.
Док Луцијо нагло зазвони и уђе....
Бројанице нижућ' кроз решетку таде
Поздрави га тихо са наклоном мирним
Млада поклоница: „Ког тражите, брате?“
„О дјевојко (судим по ружичном лицу
Да дјевојка јеси збиља и у ствари)!
Не могу ли доћи дивној Изабели,
Коју овдје скрива дом свети и стари?
Њој ме посла амо њен несретни братац..“
„„Несретни? А зашто?... Шта је с њиме, збори,
Ја сам сестра њему!““ — „Збиља? Врло радо!
Поздравља вас лепо. А да вас не мори
Љубопитство дуже, нећу да вам дуљим
Вјест с којом сам дош'о... На слушајте веће:
Ваш је брат у ашсу...“ — „„Зашто?““ — „За ствар, душо,
Да сам мјесто њега, камо л'јепе среће!..“

И тада се пусти у подробан опис
Што је са наготе мало суров био
За невино ухо монахиње младе;
Али с пажњом она слушала је ти'о
Без притворног гњева, чуђења ил' стида.
Њена мис'о бјеше као етир чиста,
Никад порок свеста непознатог њојзи
Не помути душу што врлином блиста.
„А сад — рече момче — да Анцела гордог
Умекшате молбом остало је још'те!
Ето то је оно што мољаше братац
Своју сестру пуну чара и милоште. . .“
„„Боже! рече она, у ријечи моје
Кад бих могла само да положим наду! . .““
„Не сумњајте, душо, сумњом, неуспјехом,
Нас непријатељи само плашит' знаду. . .
Идите Анцелу; а, по мени знајте:
Дјевојка пред мушким само клекла је ли,
Заплакала тихо, замолила њежно,
Ко Бог што је један — нађ' ће све што жели! . .“

IX.

Опрости се она са матером часном
И с Луцијем добрим изиђе на врата. . . .
И на коленима, дугом тихом молбом
Намјесника гордог мољаше за брата.
„О, дјевојко — суров глас Анцела рече,
Не можеш га спасти. Твој је братац мио
Одживио живот, и мора да умре! . . .“
Заплакавши горко, поклонив се ти'о,
Изабела дивна спреми се да оде —
Ал' Луције добри задржа је сада:
„Не идите! шапну. Молите га опет!
И молбама дугим, пуним туге, јада,
Тражте милост брату. Плач'те! Сузе, врисак,
И сва средства жене употреб'те саде!
Јер речи, ко да је о игли ту говор,
Тако су Вам хладне!“

X.

И поново она
Хватајућ се плашта, уплакана, бл'једа,
Усрдњем збором молила је стидна,
Страшног извршача закона и реда.
„Вјерујте ми, рече, никад царска круна,
Ни владарско жезло, нити химнâ гласи,
Господаре света и велможе силне,
Као милосрђе не може да краси!
Но мој братац да је, ко ви, Силни, што сте,
А ви да сте Клавдиј' — (могли би у свему
Да згрешите тако) — ал' он не би био
Вама тако страшан ко ви према њему!..."

XI.

Тако Изабела. И укором њеним
Анџело се смути; а поглед пун мрака
Сад засја и с'јевну. „Преклињем те, иди!.."
Ал' с усана њених реч топла и лака
Текла је све даље: „О смилуј се, рече,
И помисли — Онај, што у страшној сили
Прашта и лијечи, да нас грешне суди
Без милости вјечне — гдје бисмо тад били?
Размисли — па љубав пренуће ти срце
И милост са уста прозбориће твоји':
На да видим грешна — нови човјек сада
Да предамном стоји..."

XII.

Он одврати хладно:
„Иди, твоје молбе узаман су редом!
Не ја — закон казни. Не ћеш спасти брата
Он умире сјутра у освитку бл'једом!...
Изабела: У освитку, сутра? Не, о Страшни! неће!
Још он није спреман... О, размисли прије:
Мој несретни братац умријети мора
За грех за кој' нико никад кажњен није!

Анџело: Закон није до сад умирао никад,
Спавао је само. . . .
Изабела: Милост!
Анџело: Преступ власти,
То је свагди када попушитава греху:
Кажњавајућ једног, хиљаде ћу спасти!
Изабела: Ти изричеш први ту заповест страшну,
А мој брат да први њена жртва буде!
Не, милостив буди! Ил зар твоја душа
Не гријеши никад? Испитај је туде!“

XIII.

Дубока и силна њега прожма језа.
И пође. „О, стани! Кличе она живо
Врати се и чуј ме: Великијем даром
Дароваћу тебе. . . Нек ти није криво
Ако није златан — ал’ је частан, добар,
Моћан да те споји с вјечним небом горе:
Узми: те молитве . . . шаптаћу их за те
У поноћи глухој, у свитање зоре. . . .
Молитва недужне, дјевојачке душе
Пред Судиштем страшним куд сви најзад гремо!
Те молитве давно умрлих за земљу,
А живих за небо! . .“ Смућено и немо
Анџело се диже, и збуњено пође,
Назначивши само: „Сутра, до вићења!“
И остави бледу монахињу туде,
Попав мутном духу да тражи смирења.

ДРУГИ ДИО

I.

И Анџело ваздан суморан и брижан
Сједио је самац. А по души широм
Само једна мис’о. Сву ноћ њежни санак
Уморене веђе не дотаче миром.
„Но шта ово значи? . . . премишљаше сјетно.
Љубим ли је збиља, кад ми срце жуди
Да је чујем опет, да је опет видим,

Тако милу, дивну? Зашто вјечно блуди
За њом душа моја? . . . За љепотом женском
У саблазан до сад никада не крену'!
Ал' дјевојком чедном понижен сам сада
Свуда само видим драгу слику њену! . . .
Заљубљени човјек свагда ми је био
И чудан и смешан. Знадох слепо тада
Безумљу љубави да се само смејем —
А гле! гледај сада!

II.

Хтједе да се моли.

Расијане р'јечи дигоше се горе —
И зборећи с Богом, и вољом и мишљу
Он збораше с њоме. И кад туге море
Јадну душу прели, он бесвјесно, тајно
Дозиваше небо. А све јаче, јаче,
Грех у срцу кипља. Но душевна борба
У безумље тихо прелазити заче:
Намјеспиштво, сила, власт, послови — све то
Несносно му поста као стара књига
Прочитана давно. Тугујући горко
Од свог достојанства, ко од тешког ига
Хтио се је спасти! А сву мудрост своју
Бесмислено којој дивљаху се људи,
Не ц'јењаше више, сравнујућ је с листом
Који, гоњен вјетром, по ваздуху блуди.

— — — — — — — — —

И сутрадан опет лепа Изабела,
Са Анџелом гордим опет се је срела.

III.

Анџело: Шта ћеш?

Изабела: Вољу твоју дошла сам да чујем
Анџело: (Ох, кад би је знала!) Не смије да живи
Твој брат! Јеси л' чула? — Ал мог'о би . . . ипак . . .
Изабела: Милост несрећнику који грозно скриви!
Милост!

Анџело: Милост? Милост таквом греху?
Зар грех има тежи?.. Зло је лакше свако!
Изабела: Бог строгошћу таквом нека суди људе —
Али ми на земљи...
Анџело: Зар ти мислиш тако?..
Добро, ал ти кад би морала да бираш
Чему да приволиш сад од ово двоје:
Смрт брата... Ил живот — жртвујућ се сама:
Жртвујући греху лепо тело своје?
Изабела: Изгубити тело готова сам прије
Него своју душу.
Анџело: Опет ћу ти каз'ти,
Није реч о души! Твој брат мре! Зар није
Милосрђе право и грехом га спасти?
Изабела: Да, спремна сам увек да пред вечним Богом
Одговарам душом. Ал' у свему томе
Вјеруј — нема греха! Ту је само милост
Заблуделој души... Милост брату моме!
Анџело: Хоћеш ли га спасти ако милост моја
Са грехом на једној одмери се мери?
Изабела: Спасење мога брата мој нека је гријех!
А ако је гријех, дане и вечери
Молићу се Богу.
Анџело: Не, послушај мене,
Ја видим из ове двосмислице честе
Да, ил ме не појмиш, ил не ћеш да појмиш.
Ево знај: твој братац осуђен је —
Изабела: Јесте.
Анџело: И смрт му је страшну одлучио закон.
Изабела Да, сасвим је тако.
Анџело: Да пресуду збрише
Има цигли начин... (Рад бих прећи на ствар
А ја само питам, брбљам, ништа више!)
Но да почнем: онај, ко га може спасти...
(Гле, војник законâ, озбиљан по чину!
Када и сам греши — како тражи р'јечи
Законе тумачећ и оштрину њину!)
Онај ко би мог'о да за свагда спасе
Јадног несрећника — то једина ти си!
Ах ја сам занесен, распаљен, ја грешим...

*

Хоћеш дакле милост? . . Зар решена ниси?
Изабела: О, ја сам решена: траг крвава бича
Понећу за брата, лећи у гроб свети
Без сузе и јада и без раскајања —
Ал' у блато греха . . .
Анџело: Знај он ће умрети!
Изабела: Нека! Пут смирења с губилишта води —
Ал бешчашћем сестре душу спасти неће;
И он, када мора губит' ме за навек
Радије ће једном и у смрт да крене!
Анџело: Онда, зашто рече нечовјечан да је
Глас закона био. Жестоко си знала
Да нас кривиш свијех! Бјеше ли то давно?
Не, малочас закон тираном си звала,
И грех брата свога поштовала скоро.
Изабела: Прости! И вјеруј ми — без воље сам сваке
Гријешила тада. Знај, и против себе,
Спасавајућ милог, и грехе опаке
Правдати умемо. Ми смо тако слаби!
Анџело: Твоје ме признање оборило, збиља:
Јест, женско је слабо, уверен сам у то —
Зато нек се почне куд с' одавна циља!
Ја ти с тога велим: боље буди жена
Нег да будеш ништа. И предај се тада
Вољи и судбини.
Изабела: Ја те не разумем.
Анџело: Ја те љубим! . . Знаш ли, разумеш ли сада?

Изабела: О, знаш ли шта рече? Брат мој исто тако
Љубљаше Ђулету и сад мора мрети! . .
Анџело: Љуби мене, душо, и он ће да живи!
Изабела: Ах, знам, са кушањем хтио си почети!?
Анџело: Не, чашћу се кунем! Одступити нећу
Од задане речи. Заклињем се, све ћу . . .
Изабела: Ти се кунеш чашћу! Доста! Часно дело!
Варалице црна од Сотоне виши!
Идем свуд да кликнем твоје подле жеље,
Ил Клавдију с места слободу потпиши!
Анџело: Али ко ће у те да вјерује речи!
Са строгости своје чувен сам сред људи.

Достојанство моје, мој живот и прошлост,
Представиће свету твој приговор худи
Ко клевету само која свети брата,
Док се закон, правда, освештава мноме!
Ал' . . . мани ту лудост, ваљаје и сузе,
И страшљиву румен у мољењу томе.
Све то брата твога неће отет' смрти —
Покорношћу само могла би га спасти.
С одговором сутра чекаћу те овдје . . .
Но нек знадеш и то — стоји ти у власти:
Говори што хоћеш! — Јер лаж моја само
И од правде твоје биће јача тамо.

IV.

То рече и оде. А дјевојче чедно
У ужасу оста. Па у небо диже
Чисте руке своје; и из мрских двора
Своме јадном брату у тамницу стиже.

V.

Погружен дубоко и суморан тешко
Прежалити хотеђ светску радост ташту,
У припреми за смрт, но с надом у живот,
Он немо сједаше. С њим на грдном плашту
Под црном кукуљом, у руци с распећем,
Годинама погнут монах бесеђаше.
Патнику је младом старац доказив'о
Да је једно исто — смрт и биће наше:
„Овдје је што и ту, тек је дух без смрти,
А свијет под луном ни гроша не вреди!“
А он, мислеђ слатко на милу Ђулету
Слагао се у свем што старац бесједи.
Монахиња уђе: „Мир вам!“ — Он се трже
И погледа сестру пун усхита врела.
„Оче, добром старцу Изабела рече
Насамо бих с братом говорити хтјела. . . .
И монах изиђе.
Клавдије: Шта је драга сестро,

Шта носиш?
Изабела: Ах, брате, стиже часак зао!
Клавдије: Дакле нема спаса? Збори, сестро, збори!
Изабела: Има, за слободу кад би душу дао.
Клавдије: Дакле има средство?
Изабела: Да имаде једно —
Мого би да живиш, он се канда блажи;
Он ти нуди милост: ал' та подла милост
За твој драги живот вјечне муке тражи.
Клавдије: Шта, вјечна тамница?
Изабела: Тамница — без гвожђа,
Без тврдих ограда.
Клавдије: Изјасни се! Кажи!
Изабела: Мој искрени друже, мој милосни брате...
Ах, ја стрепим... Ал' чуј... Брате, да л' су дражи
Неколико љета земаљских и пустих
Од поноса, части? Бојиш ли се мрети?
Али... шта је самрт? Миг. Трпи л' се много?
И црв згњечен трпи у тај часак свети —
Што трпи и човјек.
Клавдије: Зар да сам кукавац?
Сестро, за смрт грозну имам доста моћи!
А срешћу се мирно са могилном ноћи
Ко с невестом драгом.
Изабела: Ево брате шта је —
Ја из гроба чујем очев глас: Зацело
Ти мораш умрети. Али умри часно!
Нећу да ти тајим, ево, слушај смело:
Тај грозни судија и прави лицемер,
Што погледом рађа страх и ужас многи,
То је сушти ђаво с душом као пако
Пуном црне мржње.
Клавдије: Зар намесник строги
Изабела: Ад обуче њега у човјечју слику.
О, тај писки човјек!... Да сам онде млада
Бестидне му жеље утолити хтјела,
Ти би жив и спасен мог'о бити тада.
Клавдије: О, не, не! Не треба!
Изабела: На састанак гнусни
Рек'о је још ноћас да му морам стићи;

Не дођем ли, брате, ти ћеш мрети сутра,
Рано, у освитак. . .

Клавдије: Сестро, немој ићи!

Изабела: Брате, Бог је сведок: кад бих могла спасти
Живот свога брата ја бих младост дала
И живот, ко пусто ништавило ташто,
Као иглу малу.

Клавдије: Хвала, сестро, хвала.

Изабела: Мој Клавдије, сутра буди готов мрети.
Клавдије: Да, сестро. . . Но збиља — зар у њему тако
Лудо страсти кише. И за тренут један
Зар и он да пане. . . Зар би мого хтјети. . . ?
Не, не, ја не мислим! Он је човјек уман. . .
Ах — ах, Изабела!

Изабела: Шта велиш, Клавдије?
Клавдије: Смрт је тако страшна.

Изабела: Но и стид још гори.
Клавдије: Јест, тако је... Али... Зар ужасно није
Умрети и ићи неизвесно камо,
И бити у гробу, у хладној тесноћи. . .
Ох, диван је свијет и живот је мио!
А ту: мртвог срца у могилу поћи,
Стрмоглавце пасти у кишљиву смолу,
Смрзнути у леду, ил' нестат' под сивим
Пространством пучине . . .

Изабела: Ох, Боже!

Клавдије: О, сестро!
Моја драга сестро . . . О дај ми да живим!
Опростиће небо милосно и вјечно
Ако је то гријех: братов живот спасти.
Изабела: Стани, бездушниче! Стани, с подлим збором,
О бедни страшљивче! Смрћу моје части
Зар да живот чекаш?! . . О крвниче ниски —
Зар мој отац икад може тебе дати! . .
Опрости ми Боже, колевку отаца
Нечистим је грехом оскврнула мати
Кад понесе тебе. Умри! Сад ни речцом
Трзала те не бих од те казне ледне:

За смрт твоју имам молитава тисућ,
Али за твој живот — ја немам ни једне!..

VI.

Клавдије: Сестро моја, стани! И прости, ах, прости,
Несрећнику мени!
Он је за скут хвата
Уздрхталом руком. И она му прости,
И поче да тјеши невољника брата.

ТРЕЋИ ДИО.

I.

Монах је међутим стај'о иза врата
И слушао помно. Али зар је нужде
Да и даље кријем: да тај монах стари
Није нико други већ прерушен Дужде!
Док мишљаше народ да по свјету туђем
Ко пуста комета тужно старац блуди —
Он је све пажљиво гледо, испитиво,
Кријући се вешто у гомиле људи.
Тргове је гледо, болнице, театре,
Тихе манастире и развратне доме,
Ко да, волећ приче, Харун Ал-Рашиду,
Подражават хтједе у мотрењу томе.
Но тим што сад виђе бјеше врло дирнут,
И, сем љуте казне још се нечег сјети.
Он приђе дјевојци и у мрачном углу
Рече: „Све сам чуо. Твој си позив свети
Испунила часно... И то вреди хвале!
Ал савјете моје сад послушај, кћери:
Све ће бити боље; ал не клони само
И буди послушна и тврда у вјери...“
Казавши јој жеље, старац призва таде
Благослов над главом поклонице младе.

II.

Друзи! Вјерујете л': оно чело мрачно
Зле и грозне душе огледало вјерно

Да је једну жену могло да освоји
Једно срце чисто, анђеоско, смерно?
Чудно? Ал је тако. Тај Анџело мутни
Човјек пунан злобе, грешник, чије име
Изазива ужас, бјеше љубљен жарко
Једном нježном душом — ал' презреном њиме.
Бјеше давно жењен. Но зла ријеч свјетска
Млађану му жену поштедила није . . .
Патила је тихо, док је једног дана
Не одагна срамно. — Сред самоће тије
У једном предграђу, живела је отад
Презрена и плачна у вјечитом јаду.
И па њу се сјети Дужд у мрачној кули
И њој сада посла Изабелу младу.

III.

Марјана, крај огња, сама, за предивом
Плакала је тихо. Али једног трена
Ненадно ко анђо, јави се на врата
Добра Изабела, познаница њена,
Што је много пута дошла да је тјешши.
И жеље монаха тог јој часа рече:
Да Марјана оде Анџелу у дворе
Тога истог дана кад се спусти вече.
И у мрачном врту да се сретс с њиме
Мјесто Изабеле. — И загрљај клети
Кад и задњи мине, да му на растанку
Шапне само ово: „сад се брата сјети! . .“
Кроз сузе Марјане осмејак заблиста —
И без поговора на све радо приста . . .

IV.

Сву ноћ стари Дужде решење је чеко
Сједећ са Клавдијем и тјешећ га тако.
И у освит опет Изабела стиже.
Све је добро било. Марјана је лако
Обманула мужа. — Но с писмом Анџела
Гле и један вјесник стиже прије зоре!

Читају. Шта вели? Главу Клавдијеву
Иште да му одмах донесу у дворе.

V.

Али Дужд се мудри сјети новог плана
Нечекани гласник кад му с писмом паде:
Он се крену с писмом старом тамничару
И с њиме му Дуждев жиг и печат даде.
И ову поруку: „Глава разбојника
Што је синоћ умрио да се скине саде
И Анџелу пошље мјесто Клавдијеве . . .
А он сâм се диже и опреми таде
Да се јави граду, и најжешћом казном
Казни Намјесника за зло које чини;
И покаже св'јету, кол'ко гадних греха
Може да се твори и крије у тмини.

VI.

Тек што мину вијест Клавдијеве смрти
Бурно се по граду нова вијест крете:
Добри стари Дужде да се враћа у град!
И свак жудно пође да се с њиме срете.
Пође и Анџело замишљен и мрачан
Свуда је весело, радосно и живо:
Кад Дужде с Анџелом прође испод руке,
Јављао се сваком, љупко осмехиво . . .
Ал на једном пред њих млада нека мома
Са очајним болом на кољена клече:
„Милост, господару! браниоче правде,
Милост несрећнима! . . .“ тужним гласом рече.
Анџело се смути. И погледом дивљим
Гледећ Изабелу задрхта, пребледи,
Ал се нагло прибра и побједи себе —
И рече: „Луда је. . . Брат јој је у бједи . . .
Осуђен је на смрт. И то кад је чула,
Памет јој помрча! . .“ Ал се старац трже:
„О не варај! кликну. Ја све знадем лепо! . .
Анџело! Дјевојко! сада у двор брже!

VII.

У двору, крај трона, стоји ту Марјана
И јадни Клавдије. А Анџело туде
Кад их виђе, чело он обори тужно
И сјети се с болом шта ће све да буде.
Виђе страшну правду гдје из мрака ниче
И чу поклич Дужда: „Анџело, говори
Чега си достојан? . . А он с тврдим болом
Рече: „Нека закон мјесто мене збори!
Али молим једно: реците што прије
Да ме воде у смрт! . . . А Дужд руку диже:
„Нек мре судац-грешник и саблазник срамни! . .“
Но Марјана с вриском сада крочи ближе:
„Милост! милост! рече. Ти си ми га дао
Па га тужном срцу не отимај тако! . .“
Ал' одврати Дужде: „Буди мирна, жено,
Ја за твоје добро бринућу се свако —
И награда ти ћеш бити бољем мужу!“
„О не збори о том — него милост њему!
Рука твоја што ме с њим спојила опет
Нек не буде крива новом јаду свему! . .
Изабело, сејо, племенита дрûго,
Клекни и ти овдје и за њега моли;
И пред Моћним овдје дигни руке чисте,
За спасење бедног са мном сузе проли!“

Дивна Изабела, ко Анђео пуна
Благог милосрђа, на кољена паде:
„О смилуј се, Моћни, рече — ради мене
Не убијај њега нит осуђуј саде.
Јер (колико знадем и ја како мислим),
У чистоти својој живио је дости,
Све док на ме грешни не управи поглед:
О праштај му, праштај! . .“ И Дужде му прости.

(Париз) Јован Дучић.

КЊИЖЕВНОСТ

ОЦЕНЕ

Новији Српски писци, критичке студије Д-ра Љубомира Недића. Прво коло. Београд, штампано у Штампарији Краљевине Србије, 1901. Садржај: О књижевној критици. — Љ. П. Ненадовић. — М. Ђ. Милићевић. — М. П. Шапчанин. — Змај. —

Др. Љубомир Недић назвао је ова своја четири нова књижевна есеја, као год и раније своје коло литерарних проучавања, „критичким студијама". Прочитавши сада по други пут, у посебној књизи, ове Недићеве радове, ја сам се упитао да ли тај натпис збиља одговара њиховој садржини и њиховом смјеру, или је писац, окрстивши тако своју књигу, хтио да јој малко развуче замашај, подигне цијену? Али морам признати да је одговор, по г. Недића, испао повољан. Кад би се његове студије имале да класификују по њиховој збијености и, према томе, по њиховој неизбјежној непотпуности, то би их требало прије назвати „есејима" него ли студијама; али има нешто, чиме се Недић издваја од обичних „есејиста" (бар како их ја схватам), а то је одлучан, у неку руку аподитички тон његова суђења. Писци књижевних есеја, који осташе вјерни традицијама свог великог родоначелника — Монтања — то су обично скептичари, који се нерадо истичу као судије по занату; они су прије наклоњени на помирљиве транзакције него ли на строго, ригорозно пресуђивање. Недић није „essayist" ни по своме темпераменту, ни по својој методи: он не зна за оно што Талијани називаше „mezzi termini", он не воли еуфемизме и мисаоне нијансе, и зато је његов суд увијек изразит, суров, — критичарски. Употребљавајући ову попљедњу ријеч, ја јој дајем сво њено вулгарно значење; узимљем тј. критичара као човјека, који дијели књижевну славу или удара жиг књижевне срамоте. Друго је питање, да ли су свагда и у којој су мјери Недићеве коначне пресуде основане: факат је да их он као такове изриче и у њихову основаност вјерује. А то је већ само собом довољно да оправда строгу одре-

ђеност усвојеног натписа. Публика може, према томе, да о његовим погледима дискутује, може да их побија, али не смије да двоуми о искрености његових „студија“.

У предговору к својој књизи „Из новије српске лирике“ бијаше нам Недић приказао неколико основних типова српских критичара, какве нам је могло одњихати примордијално стање српске критике; али о самој методи, које се он као критичар придржава, тамо не бјеше говора. Он је (како то сада од њега дознајемо) остављао да то читалац сам изведе из његових студија. Данас, напротив, биоградски критичар, као оно прологиста у неким старим комедијама, излази на позорницу да нам изложи своју методу као српски критичар и своје погледе на критику у опште. На то га је, каже, навело необично интересовање, које се у задње вријеме у нашој књижевности показује за критику, и ми морамо да смо писцу само захвални што је о том повео дискусију. То ће дати прилике и другима да се, приказујући његову књигу, дотакну предмета и о њему своје мишљење искажу. Публика, која се за оваке ствари интересује, моћи ће да отуд извуче неку корист; ако ништа друго, а оно барем тиме, што ћемо је за који часак отети загушљивој атмосфери дневне политике.

Одмах у почетку своје расправе „О књижевној критици“, која обухвата 38 страница Недићеве књиге, формулисао је писац један веома несимистички афоризам о утицају књижевне критике на правац и укус књижевних радника. Он — вели — не вјерује у то да критика може бити од какве користи писцима са својим савјетима, јер „критика није још никога направила писцем“. У томе бих се ја с Недићем прилично сложио; само велим: ако је писцима од слабе користи критика која даје савјете, још је мање корисна она, која суди попријеко; а такова је — ако се не варам — више пута и критика ових студија. Ну да ли се с тога смије рећи да је критика излишна? Не нипошто; на то не каже ни сам Недић. Ако критичари немају велика утицаја као естетички законодавци, њима је опет остављено широко поље као редитељима јавног укуса, као апостолима и тумачима л и ј е п о г а, једном ријечју, као менторима читалачке публике. И у том смислу Недић не каже ништа претјерано, кад вели да нијесу критичари они који дају правац књижевности, него сами писци. Да, писци, али једино они који то име заслужују, тј. пјесници, приповједачи, драматурзи који у својим дјелима показују критичког духа, и, уза њих, критичари који су у исто доба и писци, тј. умјетници на перу.

Овај се несимистички поглед Недићев на књижевну струку, којој се он особито посветио, може дакле прилично да измири и у склад доведе са с р е д њ и м м и ш љ е њ е м; све је до тога, како се ствар узме, и како се критичарев позив замишља. Што се мене тиче, који критичара одавна сматрам више као с а р а д н и к а него као немилостивог с у д и ј у (по оној: c r i t i c a s c r i p t o r a d d i t u s s c r i p t o r i), ја се с Недићем могу, без муке, сложити и у његовој скепси напрам критичарског законика. Гдје ћу се ја теже с њиме

сагласити, то је у његовом разликовању двију метода, којих се треба држати у проучавању књижевних дјела и књижевне историје. Историјска и биографска метода, која је подесна за проучавање књижевне прошлости, по његову је мишљењу сасвим неумјесна за књижевну критику, која је, вели, позвана да проучава књижевно дјело у себи, заради њега самога, „независно од онога што га је изазвало, и што је оно са своје стране изазвало, од свега, у опште, што је ван њега“. И ово биоградски критичар не каже онако насумце, губећи тобоже из вида анахронизам који је с таковом тврдњом скопчан; он, напротив, признаје велику важност детерминистичке методе, којој је главни представник и теоретичар био Иполит Тен, али јој он ограничава употребу само за проучавање историје књижевности, а искључује сасвим ту методу из књижевне критике, које је предмет „готово књижевно дјело, као таково, само за се, и независно од свега другога“.

Као што читалац види, овдје имамо пред собом смјелу афирмацију, која би једним махом хтјела да обори једну опште признату теорију, која је и у практичној примјени толико сјајних резултата дала, почињући од Тенова претходника Сен-Бева, па до Брандеса и Матије Арнолда. Но Недић је о смјелости такова свог тврђења потпуно свјестан, па зато баш и настоји да га подупре свом силом своје дијалектике, доказујући, више или мање подесним аргументима, како су књижевна историја и критика, и ако се баве истим предметом — књигама — двије различите ствари, које треба различитим начином и третирати. По његову мишљењу, док литерарни историк треба да књижевне појаве сматра као појаве, и да им тражи узајамну везу са другим сродним појавама, и да их тако протумачи; дотле критичар треба „да се држи једино дјела, њега само да проучава, и њега само да цијени“. Наводим текстуалне ријечи пишчеве, јер су оне тако категоричне, да не остављају никакве двоумице о њиховом значењу.

Да видимо, међутим, колико је то мишљење основано, и на чему га управо писац оснива.

Главни аргуменат против Тенове теорије о објашњавању дјела човјеком, то је, по Недићу, непоузданост, а много пута и несташица биографских података, и онда опасност, којој је критичар изложен, да га метода заведе, те да нам пишчевом биографијом стане објашњавати и оно што се може и оно што се не може тако објаснити. Сјем тога, има људи који се у својим дјелима навлаш претварају, тако да је њихова приватна личност нешто сасвим различно од њихове личности књижевне. И Недић у том погледу наводи примјер чувеног енглеског биографисте и лексикографа Д-ра Џонсона, који је као човјек био пун оригиналности и хумора, природан и неусиљен, а као писац укочен и академичан, да га је мука читати.

Да одмах обиљежим своје становиште у овом питању ја ћу драге воље признати релативну вриједност ових приговора, који су и прије подизани, а које сам и сâм једном приликом у мостар-

ској Зори (види свеске за април — јуни 1898.) покушао да истакнем; али се не могу сложити с Недићеи, кад их он истиче као апсолутнуману детерминистичке теорије, и по њима долази до закључка да критичар, проучавајући књигу, не мора начелно да се обзире на човјека који ју је створио. Ја бих рекао да се ту биоградски критичар одвећ затрчао, и ево зашто.

Нема сумње да је књижевно дјело за критичара, у првом реду, нешто за себе; хоће рећи естетско биће својим карактером, својом физиогномијом, својом душом. И критичар је, прије свега, позван да га проучи као таког; да испита је ли то биће органски савршено, или сакато, а ако је сакато, гдје и у којој је мјери сакато. То је проучавање, бесумње, за њега најпрече и најважније, јер то и јесте она естетска истрага, којом се успоставља умјетничка вриједност књижевног дјела и опредјељује његова идеална цијена. С тога Недић има потпуно право, када критику сматра за умјетност и од критичара захтијева да је и сâм умјетник и психолог. И, доиста, кад је критичар прочитао дјело које пред њим стоји, и од њега добио коначни утисак, он тад мора да изведе анализу психолошких и формалних елемената, из којих је тај утисак састављен, и ту се управо показује критичарева вјештина. Само прави критичар моћи ће да издвоји и разабере у књижевном организму ону ситницу, која квари или крњи укупни ефекат, или ону главну особину, која даје нарочиту драж или вриједност цјелини. То је оно што се каже естетичка анализа умјетничког дјела.

Него, као што није довољно за познавање човјека, да смо га видјели и с њим говорили, тако исто, да бисмо скроз и скроз упознали књижевно дјело, ред нам се је обазрети на његову генезу, на умне и моралне прилике у којима је оно поникло, на његове односе са осталим дјелима истога рада. Сва су та разноврсна истраживања потребита, ако хоћемо да књижевно дјело уочимо у његовој правој светлости. Пошто је оно резултат двају главних фактора, тј. спољашње реалности и пишчеве особе, ми не можемо да га потпуно схватимо без поближег осврта не само на биографију, него и на физиолошку (или евентуално патолошку) психологију његова творца. Што се понекад ти односи умјетно удешавају и кудикамо натежу, то ништа не значи за суштину ствари, као што ништа не значе ни оне књижевне појаве, које се својом генијалношћу отимљу струји свога времена и утицају свога средишта. По правилу су та струја и тај утицај тако јаки, да им је трудно избјећи; и ако има писаца, чија је дјела теже довести у везу са њиховом приватном личношћу, ипак, ако су дјела тих писаца иоле оригинална, наћи ће се увијек нешто, што их непосредно веже за личност њихових писаца и што критичар треба да пронађе, а то је управо она faculté maîtresse. о којој говори Тен.

Разлика, дакле, коју би Недић хтио да направи између човјека који је иза књиге (а на којега се не би требало осврtати) и човјека који је у књизи (и којега треба проучавати), нема, чини ми се, много смисла, пошто се у већини случајева та два човјека

не могу издвојити. То је Недић, у осталом, непосредно и сâм признао, кад је критичара упоредио са умјетником сликарем, који вјешто исшише лик каква човјека, тако да изгледа као да је с ликом пренио на платно и душу његову. А шта је друго прави критичар, него сликар који уједно са ваљским цртама лица треба да сазда и израз душе портретисане особе? Сад, како да се то постигне, ако се дубоко и изближе не проучи субјекат, који се хоће да портретише? Потреба те интимности између сликара и његова модела и јесте узрок, што неки салици вриједе колико и насликане биографије.

Ја дакле, док поздрављам у Недићу најбољег мајстора на пољу наше естетичке критике, не могу опет да пристанем уз његову двојаку методу за проучавање књижевних индивидуа и књижевних перијода, јер као што су поједина дјела нужни продукат двају чинилаца, тј. спољашње реалности и пишчеве душе, тако је исто и укупна књижевност једнога доба резултат опште свијести односног времена; и као што нам ништа не може да објасни душу једнога човјека као његово дјело и, обратно, ова оно, тако исто ни за морални живот једнога доба нема боље илустрације до односне литературе. Па кад су једни узроци а једни резултати, не увиђам зашто да их двојаком мјером мјеримо и да их двојаким критеријем просуђујемо?

С обзиром на све то, ја не само да не одобравам, него управо жалим што се Недић у овим својим студијама придржавао (у колико се је придржавао) истакнуте методе. Жалим то нарочито за студију о Ненадовићу, коју би ваљда биографски елеменат у много чему попунио, а можда и критичара до других резултата довео. Ну сад, што је ту је, и мени не остаје него да укратко прегледам како је писац, са свога гледишта, и према усвојеном плану, уочио и оцртао четири српска књижевника, о којима је говор у његовој књизи.

*

Или се ја крупно варам, или је Др. Љубомир Недић, као осјећивач туђих умотворина, узео за девизу чувени Хорацијев мото: nil admirari, јер се он у опште врло тешко накањује да се нечему диви. Ја нећу сада да истражујем узрок те његове критичарске „morgue“, али констатујем факат да ми она нигдје није тако у очи упала, као у његовој студији о Љ. П. Ненадовићу. Недић је у њој узео постушио у претрес све разне елементе, из којих је Ненадовићев књижевни рад састављен, и резултат те његове опширне истраге био је овај: у Ненадовићевим пјесмама има духа и лијепих мисли, али нема ни полета, ни праве инспирације; као прозни писац показао је истинског патриотизма, али је тај патриотизам без одушевљења; он воли слободу и слободњачке мисли, али није никакав револуционар, него је у љубави својој к слободи миран и сталожен, као год и у својем патриотизму; путописи су му занимљиви, стил његов лак и пријатан, али је описна страна у њима слаба, а субјективне рефлексије обичне, баналне;

у опште пак у његовим списима има хумора, али је тај хумор слаб, усиљен, без дубљег значења. Ово је Недићева синтеза о Љ. П. Ненадовићу као писцу.

Пита се сада: коју је скровиту драж могао имати тај српски писац, који је, покрај свих ових Недићевих „али“, имао опет толико вјерних читалаца и који је стекао толику популарност и симпатију у српскоме народу? Критичар ту драж налази у пишчевој личности, која се тако живо огледа у сваком ретку Ненадовићевом. Он вели: „и ако та личност и није оригинална, она је пријатна и симпатична; она проговара из његових књига, и нама, када их читамо, долази као да слушамо њега сама, његову благу, поучну реч и да гледамо његово ведро, насмејано лице. И то је оно, личност његова, што ономе, што је написао, осигурава век у нашој књижевности“.

Дакле главна Ненадовићева цијена била би у његовој личности. А каква је та личност, која тако јако из његових књига проговара? Не побијајући цијену детаљној анализи, којој је критичар подвргао разне гране пишчева књижевна рада (бар у колико се тиче мјеста, које је у критици својој навео), ја бих рекао да ће читалац, који изближе не позна Ненадовића, тешко моћи да ухвати његову праву физиогномију из ове расправе Недићеве. Ако је било писца, којега је требало проучити као човјека, то је, по моме суду, био Ненадовић. Али ја нећу да критичару приговарам, што није хтио да се изневјери својој критичарској методи; ја велим само ово: ако је, у сваком случају, критичарева задаћа да по дјелу које проучава прикаже моралну личност пишчеву, шта нам је in complexu Недић казао о стичком значају Ненадовића као писца? Ништа, или скоро ништа.

Он, истина, започиње и свршава своју студију напоменом да је Ненадовић био књижевник-дидактичар, који је наставио у нашој литератури традицију Доситијеву, али се тај паралел мени не чини ни сретан, ни умјестан. Доситије је књижевност сматрао као дидактички апостолат за просвјећивање народа; он је био најприје (као што згодно опажа и сам Недић) народни учитељ и родољуб, па тек онда књижевник. Сасвим друкчије стоји с Ненадовићем, који је био дидактичар из дилетантизма, или, ако се хоће, из своје инклинације ка мудровању, филозофисању, а никако не из урођеног нагона да поучава народ. По мом мишљењу, узалуд се Недић мучи да утврди тобожње књижевно сродство између ова два српска писца: њих је дијелило не само вријеме у које су живјели и радили, него и различна природа њихова ума и погледа на свијет. Доситије је мислио и осјећао као човјек, који је у народу гледао светињу; Ненадовић је, напротив, мислио и осјећао као скептичар, ирониста, који симпатише с народом, јер у њему види жртву себичних друштвених уредаба и неминовног удеса.

Зато ја мислим да праву, потпуну студију о Ненадовићу као филозофу песимисти и — у класичном смислу ријечи — српском хумористи, треба тек саставити; студију у којој би требало кудикамо

испитати колико је у образовању његове књижевне личности имала удјела породица и средина у којој је поникао, а колико школе и туђина коју је посматрао; студију у којој би, нарочито, требало оцртати моралну физиогномију Ненадовићеву, каква нам се представља у његовим стиховним рефлексијама о свијету и животу[1]) и у његовим путничким писмима, која су тако значајна за његову карактеристику као писца и човјека. Критичару, који се тога посла лати, биће ова Недићева студија свакојако од помоћи, јер ће у њој — ако ништа друго — наћи доста згодну оцјену о Ненадовићу као пјеснику. По мом суђењу, то и јесте најбоља страна његове радње.

Ну ако је Недић, проучавајући Љ. П. Ненадовића, својом негативном критиком промашио циља, та га је критика до бољих резултата довела у његовој студији о М. Ђ. Милићевићу. Знајући унапријед с се биоградски критичар спрема да пише о свом чувеном сугрђанину, и познајући Недићеву природну тенденцију да у српској књижевности игра улогу рушитеља сталожених реномеја, и да се истиче као неки литерарни **Capitaine Fracasse**, који збаца са пиједестала осветпане величине — ја сам ову студију о Милићевићу, кад је изашла у овом листу, стао читати с неком оправданом превенцијом, која је — морам признати — све то већма ишчезавала, како сам у читању напредовао, и кад прочитах пошљедње ретке, не могох на ино а да не рекнем у себи: тако је и никако друкчије! Недић је, доиста, врло оштро анализовао све слабе стране Милићевићеве полиграфије и на крају дошао до закључка да је тај књижевни радник наш заслужио име великог продуктора књига, али се он, при свем том, слабо легитимовао као писац, књижевник. Општар, бесумње, и тежак суд за тако велику и међу Србима одомаћену реномеју, као што је Милићевићева; али се ја с тим судом, у опште говорећи, опет слажем.

Можда је Недић у првим страницама своје студије био, што се форме тиче, малко суров; можда је у оцјењивању Милићевићевā етнографског рада био одвећ сумаран, као што је могуће да је сувише збијено говорио о њему као познаваоцу српског језика и тананина народног говора, у чему се овај списатељ наш у истини одликује. Али што је год Недић казао о њему као артисту-творцу, то је у главном необориво. Владајући тако моћним алатом, као што је језик којим је своје књиге писао, Милићевић није никад успио да унесе мало живота у своје оригиналне ствари, ни као приповједач ни као путописац, а то су два поља књижевне дјелатности, на којима је он највише радио.

Студија о Шапчанину испала је Недићу најбоље за руком, што ју је он, како се мени чини, писао и са највише симпатије. Ко хоће да неког писца до краја схвати и прикаже мора, прије свега, да је према истоме расположен тако, како би његова дјела

[1]) Види нарочито пјесме: Дрвиш, У војсци 1877. год., Вече пред манастиром, Манити глумац, Једна ноћ и уопште Ненадовићеве Записе.

нашла у критичару симпатична одјека. Симпатија, у осталом, не искључује критичку објективност. Шапчанин је имао срећу да у својега критичара побуди можда и претјерану симпатију, и та је симпатија учинила да је он кроз прсте гледао на његове списатељске мане чак и онда, кад је то било неоправдано и кад се то косило са његовим (критичаревим) рођеним принципима. Једна општа црта, коју Недић — а с њиме и остали критичари — назире у књижевној продукцији М. П. Шапчанина, то је маниризам, романтичко бојадисање свега онога што је стварао: људи, предјела, осјећаја и прилика. Недић, који — то већ знамо — не воли такав намјештени материјални и морални свијет, каже да га то у Шапчанина опет не вријеђа, јер да је увјерен да је таково приказивање у автора Жубора и Вихора и Невјесте Љутице Богдана било искрено. Откуд он ту искреност изводи, то нам критичар слабо објашњава (можда зато, што се то противи његовој критичкој методи); али је очито да је он о Шапчаниновој bona fides толико увјерен, да је свагда готов да њему опрости и оно што би у другога најоштрије осудио. Но, мени изгледа као да Недић, док тако пише, слабо вјерује да ће његове ријечи тако исто убиједити и читаоца; отуда оно његово доказивање да покрај стварне истине може бити и естетичке истине, и да су ову потоњу у својим дјелима приказивали Едгар По (Poe) и Хоторн (Hawthorne), па тако, зар, и Шапчанин. У самој ствари, тај је Недићев аргумснат прилично лабав; не с тога, можда, што у умјетничком стварању не би било мјеста и некој естетичкој истини која се кудикамо разилази од стварне, и ако треба увијек да се на истој оснива. Али онај аргуменат не вриједи с другога разлога. Хоторн и По не могу да послуже као оправдање за Шапчанинову романтику, јер ти писци нијесу сликали стварни свијет, него фантастички; свијет који је могао бити естетски истинит, али у реалности није имао основа. А то код Шапчанина није случај.

Како му драго, и покрај ове резерве с моје стране што се тиче критичарева довољно неоправданог оптимизма, ја сам ову његову расправу опет врло радо прочитао, и држим да је она, од свију његових студија, ако не најконсеквентнија, а оно свакако најзаокругљенија и — искрено ћу рећи — при читању најсимпатичнија.

Ударам навлаш гласом на ову задњу особину Недићеве студије о Шапчанину, да би се боље видјела антитеза у којој она стоји према посљедњој, тј. према студији о Змају, која је — као и раније Недићева расправа о истом пјеснику — написана у веома злопогледном тону. У њој критичар није, додуше, ништа ново о Змају казао, и мени некуд изгледа као да ју је он нарочито зато написао, да у другој Змајевој Певанији потражи и нађе потврду ранијем свом суду о пјеснику — што, напошљетку, гледајући кроз призму недићевских наочала, није било трудно постићи. У другој пјеванији нема, фактички, много доказа за Змајеву лирску инспирацију и његову пјесничку фантазију, али негативна критика

Недићева, којој је очити смјер да му те двије особине порече, не може да их уочи ни тамо, гдје су оне очевидне. Ја сам другом приликом већ казао своје мишљење о Недићевој оцјени Змаја Ј. Јовановића као пјесника, па бих могао да се на то, овим поводом, више и не враћам. Ну пошто је нова студија о Змају, пишчевом добротом, баш мени приказана, ја ћу о њој ипак двије ријечи казати, и сво што ћу казати: порицати пјеснику надахнуће и патриотско одушевљење, па то своје аподитичко тврђење доказивати његовом љубављу за антитезе, није, рекао бих, најсолиднија аргументација, или је налик на ону, по којој се пјеснику спори осјећање лирско и оригиналност с тога, што је ерећно подражавао туђем пјевању. И Виктору је Игу критика уписала у гријех баш ту манију за изналажење антитеза, која се огледа у неким од најљепших његових пјесама. Ну је ли то само кадро да умањи његову цијену као лиричара, као патриотског и хуманитарног пјесника? У осталом, неке антитезе добијају рељефа само зато, што их критичар навлаш истиче и подвлачи, а иначе би се изгубиле у ритмичком и емотивном таласу, који за собом повлачи несугестирана читаоца и оставља времена суптилној анализи. Тако ће некако бити и са Змајевим стиховима

Драго моје, драго итд.,

које сам ја, тобоже, био навео да побијем Недићев суд о Змају.

Али, осим својега читаоца, критичар може кадшто да сугестира и себе самога, те да под том авто-сугестијом види књижевне љепоте и гдје их никако нема. О томе нам у овој својој новој студији о Змају пружа један занимљив примјер и сам Недић. Хотећи да побије цијену Чика-Јовиној пјесми Смрт Стевс Синђелића (која је заиста слаба и по пјесничкој замисли и по полету својем), он се, послије навода задње Змајеве строфе, обраћа на читаоца, па му вели:

„Хоћете ли, сад, да видите како је то други један песник опевао, песник који је имао снаге да ономе што опева да живота? Прочитајте песму Ј. Илијћа Синђелијћ:

Пред градом Делиградом
Вије се стјег,
Под стјегом, под барјаком,
Синђелијћ бег.

К'о мрки вуци
Око њег' лете Турци,
Тресе се силан град
Делиград!“

И пошто је ове стихове цитирао, критичар додаје у име коментара:

„Каква је то песма, кад се сравни с оном Змајевом! Ја бих волео да умем како представити какву ми она слику изводи пред очи; да представим како ми, када ову песму читам, долази као да видим борбу, да гледам како Турци с бесним алакањем навaљују:

Уммести . . . .
Аллах ил Аллах!

како се ломе палисади, и падају јунаци; како усред бојног окршаја, усред гомиле изгинулих и рањених, стоји јуначки Војвода Ресавски, миран и непомичан, с одлуком у души".

Па кад је овако дао израза својем утиску, критичар ставља на читаоца ово питање:

„Али зар то не долази свакоме ко ову песму чита, и зар неће сваки рећи да је такву песму могао испевати само прави песник?"

Ја не знам, додуше, што ће остали читаоци рећи, али, што се мене тиче, исповиједам да у овим безбојним Илијићевим стиховима не само да не могу да назрем сву ону бојну сценерију, коју нам описује одушевљени (једва једном!) критичар, него не могу честито да уочим ни самог Синђелића, који би ту имао доминирати, а камо ли да у тим стиховима видим чак и ону одлуку у његовој души!

У осталом, цијенити Змаја, као пјесника, по другој његовој пјеванији, тј. по зборнику већином пригодних пјесама, то би — као што признаје и сам Недић — било неправедно. Он је са оном својом публикацијом хтио јамачно да заокругли своје списатељско дјело, и да изађе пред потомство (које ће у том дјелу правити селекцију) цјелокупан. Тако га треба узети, тако му треба и судити. С тога је Недић — кад је већ хтио да узме у претрес и Змајев рад послије прве пјеваније — морао своју прву студију сасвим пречинити, тако рећи претопити, обухвативши у њој сав пјесников рад. Можда би у том случају дошао до сазнања да је автор Увелака, и мимо ову другу пјеванију, штампао по листовима, ових задњих година, неке своје лирске пјесме које му служе на част и као човјеку и као правом, истинском пјеснику. Ја ћу од тих пјесама споменути само оне дивне Молитве наше мале Данице, које изађоше у „Бранкову Колу", и још нека лирска бисер-зрнца, која су штампана у збирци дјечјих пјесама, што ју је издала Српска Књижевна Задруга. На те и такове пјесме ја обраћам пажњу биоградског критичара, који ме је овом својом новом студијом још мање, него ли први пут, могао увјерити о непјесничкој природи Змаја Јована Јовановића.

И овим би мој приказ био довршен. Друго што о Недићевој књизи не бих, у овај мах, знао казати. Као дјело ума и укусна списатеља, она је свакојако знаменита појава у нашој литератури; али, као резултат скроз субјективних погледа пишчевих, она ће се различито цијенити и различито тумачити. А што се год буде износило против или у прилог Недићеве критике, неће опет бити пре-

судно, као што није пресудно ни његово лично мишљење за познију оцјену данашњих српских писаца. Нашн потомци судиће те писце непосредно по њиховим дјелима.

„Censura perit, scriptor manet“ опоминьао је филозоф Шопенхауер, који је о критици врло рђаво мнијење имао. То исто кажем и ја — ма да критичаре не држим ни за тако опаке, ни за тако излишне.

(Задар) **Марко Цар.**

Die Wortfolge in den slavischen Sprachen von D. Erich Berneker, Privatdocenten an der Universität Berlin. Berlin 1900. XI. + 161 8°.

Бернекер је лако и разумљиво изнео ред речи у словенским језицима и то: место подмета и прирока у реченици, енклитика, атрибута, падежа (датива, акузатива и генитива) и инфинитива. Са многим његовим погледима ми се не можемо сложити, што је и разумљиво, кад се уочи, да је врло тешко писати о старијим епохама словенских језика по текстовима, који су сада нама познати, јер је синтакса у њима најмање чисто руска, српска и уопште слов., те се због тога и резултати изведени на основу њих врло често противе резултатима, које добивамо испитујући чисте народне споменике. Тако напр. у 1-ој глави долази Б. до резултата, да је обично у старо-руском и старо-српском глагол на почетку реченице, у садашњем и руском и српском (у последњем на основу рада г. П. Ђорђевића „О реду речи у срп. језику“ 192.) обрнуто овоме. Разлози Бернекерови, са којих би се те измене извршиле нису тако јаки, да би нас могли поколебити у мишљењу, да се у старо-руском у овој црти види утицај језика црквено-богословске литературе, а да је материјал за старо-српски у њега недовољан, и да би, да је он обилатије наведен, цела слика развитка српскога језика у овоме правцу друкчије изгледала. Нећемо се овде дотицати ни тих ни општих питања у књизи Бернекеровој, већ ћемо само неке ствари изнети, које се српскога језика тичу, а на коме је, као што већ споменусмо, у овоме правцу радио г. П. Ђорђевић.

На основу примера као *не си ми даль* (71 стр.) Б. изводи, да глаголска енклитика стоји испред заменичке зато што је негирана, међутим то је нетачно, јер је по свој прилици требало читати *неси* заједно (испор. не ћу, које ми и данас тако пишемо м. нéћу). Акценат пак и квантитет те глаголске ф. показује, да је она постала од одречне речце *не* и пуне глаголске ф. *јеси*, па је, дакле, и у овом случају енклитика дошла после њега као што долази и после осталих глагола. — Познато је, да у старо-српским споменицима старе заменичке енклитике *ми*, *ти*, *си* стоје испред глаголске енклитике, док нове (му, га) стоје после њих. У новом српском језику заменичка енклитика стоји после глаголске, сем форме 3 л. јед. *је*, која стоји увек после заменице. Објашњење Бернекерово, да разлог овоме треба тражити у старини првих, које су биле познате у енклитичкој ф. још у заједничко-индоевропском језику,

те су стога и морале заузети место енклитика пре глаголских — нема сумње, тачно је, само за утицај конструкције, где је опет глаголска енклитика старија од заменичке („то сте му дали“), те и стоји после њега, на прву — нађено потврда у споменицима нашим, што би требало да буде, јер почетак овога процеса находимо у старим нашим спом., а свршетак у новом српском језику.

Говорећи о атрибуту Бернекер се поводи за Делбриком, који види узрок различноме месту атрибута у њихову значењу. Према значењу дели и Бернекер све придеве на групе. Кад придев не стоји на ономе месту, на коме би требало да стоји према значењу своме, онда Б. то објашњава особитим нагласком, који је на њему. Да би доказао свој принцип, Б. даје и оваква објашњења: „eine grosse Neigung zur Voranstellung zeigen die abgeleiteten Adj. Den Grund dafür möchte ich in ihrer grösseren Gewichtigkeit gegenüber den einfachen Adj. sehen“. (111). Зар ово није произвољно објашњење? Даље, често се пута јавља атрибут напр. у новоруском јез. не на ономе месту, на коме је стајао у старо-рускоме, ма да се његово значење није променило. Бернекер види, разуме се, у тим случајевима утицај оних, где је придев био наглашен и т. д. Међутим ако прегледамо добро примере његове, видећемо да узрок овоме не лежи у значењу придевскоме, већ у његовој форми. Кад има просту придевску ф. он стоји после именице, када пак сложену — онда испред ње. Ово је правило било познато у заједничко-словенскоме језику. Према овоме, у колико се већма губила проста придевска форма, у толико је бивао чешћи положај атрибута испред именица. Овим се да објаснити разлика између старорускога и ново-рускога, старо-српскога и ново-српскога и др. Разуме се, да су у многим случајевима могле наступити и специјалне погодбе, на којима се ми овде нећемо задржавати.

Београд. **А. Белић.**

Павле Швабић: **Историја српске цркве.** За ученике и ученице средњих школа по програму израдио — — професор Богословије. Београд. Штампарија код „Просвете“ С. Хоровица. 1901. Цена 1 динар. Стр. 47.

Чудно је заиста, како рад на нашим, ако се може рећи, националним наукама слабо напредује. Што још увек немамо добру историју српске књижевности, српске цркве, српског језика и српскога народа, може се разумети, па и правдати. Али је жалост да рад на тим пољима врло слабо или никако не одмиче. Шта је урађено последњих година на старијој историји наше цркве? Готово ништа. Наша љубав према православљу огледа се још увек готово само у декламовању. Озбиљнога рада нема и ако је већ давно и код нас прошло време, кад су празне фразе и бомбасто декламовање давали обележје знања и учености.

Та несташица добрих књига и озбиљнога рада на нашим наукама особито рђаво утиче на учење у школи. Школски наставници најјаче осећају са колико недостатака, поред безброј других,

изилази наша омладина из школе без потребног познавања свога народа и његове прошлости. Међутим за школу треба књигâ и њих мора бити, ма и не одговарале свима захтевима критике. Па ипак и ако је то тежак посао, ипак се сада може и код нас о нама нешто у целини написати, па да не буде баш сасвим рђаво. На жалост је и то сада реткост. Један од тих ређих случајева је књижница г. Швабића.

Књижица г. Швабића поред свих мана, погрешака и непотпуности, није рђава; бар се свугде види да писац зна шта хоће, и, што је много важније, да познаје предмет о коме пише. То треба, до душе, по себи да се разуме, али је сада у нашој књижевности потребно да се то особито истакне. Мени се н. п. особито допада опо тачно и реално цртање стапања старих верских елемената са Хришћанством. (Стр. 7; ср. о томе врло лепо код H. Gelzer-a: Die Genesis der byzant. Themenverfassung, 54.)

Погрешака има доста у овом спису. Чудно је да писац међу словенске народе броји: Моравце, Панонце, Чехе итд. То је без сумње омашка, али треба и на то пазити. Погрешно је речено и да је цар Ираклије допустио Србима да се настане у његовој држави, кад се зна како су Срби дошли у ове крајеве. Непознавање византијске историје у опште је слаба страна писчева; због тога је и могао написати да су после Ираклија до Василија „седали на византијски престо људи слабога карактера и плитке памети“. Још је много већа погрешка, што писац мисли да је св. Сава из Србије отишао у Никеју (В. Доментијан, 111, 219.)

И ако није важно, ипак је за оцену критичности писчеве карактеристично мишљење да је Арсеније I. умро 1263. г. и да „кад Арсеније умре, Сава .... поста српски архиепископ“. Ја не знам шта је боље, или управо горе, за писца: претпоставити, да није читао Житија Архиепископâ или да нема ни мало критике, кад је могао таку погрешку начинити (В. Данило, 272.); ни једно није ласкаво за г. писца. Исто је тако показао писац своју некритичност, кад је по Дучићу написао, да је сабор у Пећи био 1376. г. (Данило, 386.)

Има и наивних писчевих погледâ у овој књизи. По њему је н. п. узрок мисионарском раду Кирила и Методија међу Словенима био то, што су они „видели, да су Словени даровит народ, па им је жао било што чаме у мраку многобожачке вере и без икакве просвете“. Но још је наивније његово причање по коме су победе Василија I. „уздигле му углед и у Срба, те они признадоше његову врховну власт над собом“!

Има и развучених и непотребних ствари (стр. 10, 15, 32—3.)

Највећи недостатак ове књиге је, по моме мишљењу, у игнорисању свих српских цркви ван обновљене српске државе после укидања Пећске патријаршије. Зар је ово историја српске цркве, кад у њој нема ни речи о српској цркви у Аустро-Угарској, Босни, Херцеговини ит.д. у 19 веку? Да није писац програмом упућен да тако ради?

Београд 1./III. 1901. Ст. Ст.

ПРИКАЗИ

а) Белетристика.

Десет прича Бранислава Ђ. Нушића, издао Милорад Павловић. Електрична штампарија Павловића и Стојановића, 1901; м .8-на, стр. 240. (Садржај: Надгробно слово, Кикандонска посла, Одбор за пренос костију, Тринаести, Моје бистро дете, Једна ведра ноћ, Максим, Једна прича састављена маказама, Наше архиве, Divina Commedia.)

Нушић је не само даровит него и духовит књижевник, а што је главно: њему пада баш што и на памет. Те лепе одлике упућују га на књижевност, и то на активну, продуктивну, иначе би се он, у случају књижевничке амбиције, латио рефлективног, рецимо: критичког рада на том пољу. И ове су приче доказ бујне фосфоресценције његова душевног живота, која се исказује у вршку духовитости, у суверeном хумору и сатири.

Ми се добро сећамо шипчевих Листића, који су у своје време били најбоља књига те струке; органски наставак Листића су Приче. И у њима писац надмоћним хумором шиба и ругли истиче не само друштвене мане него и мане, које су у најтешњој вези са службеним животом и положајем. Па ако који пут и претера, ако му је шала каткад сирова и једра, ако често прелази и у карикирање — суштина је искрена и истинита и може од велике користи бити и по друштво и по службу. Та ми у модерној литератури желимо и тражимо истину и истински приказ, па пито бисмо се онда трзали и прћили уста при читању каквог непарфимираног те тако природног израза и призора у Причама. Зар није друштвена глупост: манија за склапање одборâ, и то тек само ради неког истицања своје драге иако врло незнатне личности? Зар није слична врлина од незнатног и обичног догађаја створити државну или бар друштвену акцију? Зар није штетно, кад какав чиновник, из шустог Streberthum-a, по сваку цену хоће себи да стече заслуге и да надлежну власт упозори на своју велеважну личност? Зар људи нису такви, какви се ту приказују? Зар им речи нису такве, каквима се у Причама служе? Или су, можда, ти људи све саме енглеске аристократе шуне такта и васпитања а Нушић је којеко, што је догађаје пренео у Србију и од Енглезâ срочио Србе?

Али — мора се рећи, да се приказаним „врлинама“ не одликују само Срби. Имају их и други народи, само што ти народи имају и добрих особина. . . . Одборника за преное костију, за чување животиња има свуд, тако исто и надгробних говорникâ, педагога („Моје бистро дете“), уређених архива, смутљиваца („Divina Commedia“), пијаница („Једна ведра ноћ“), глупо-амбицијозних чиновника („Кикандонска посла“), жалосних бракова и ако не тако гадног протеривања („Једна прича састављена маказама“), пехиста („Тринаести“), а понајвише Максимâ, као што је приказан тај тип у класичној сатири „Максим“.

Можда би се могло што-шта опазити на изради, која често показује неку журбу те тако и тежњу пишчеву, да своје мисли што пре на хартију стави. Од тога пате канда и Нушићеви већи радови. А штета! Какви би ти радови били, да није журбе и пргавости, кад и овако заузимају видно место у нашој леној књижевности. М. С—ћ.

Неколико дана по српским земљама. Мрвице из Лазове торбице. Пикшић, акцион. штамп. 1900. стр. 162. (Садржај: I. Цетиње. — Ср. Карловци. II. Ср. Карловци, Нови Сад, Сомбор, Фрушка Гора. III. Повратак преко Босне и Херцеговине.)

Путописци приказују обичаје и установе у другим земљама обично са неке висине, бајаги, како је све лоше ту. Интересовања је мало а још мање љубави према свету, о ком се говори и пише. Домаће су прилике мерило, по којима се мери све што се види и доживи; према том су и извештаји обично нетачни, настрани и субјективни. Такви су прикази у главном журналистички а њима се хоће на рачун туђег света да позабаве читаоци пишчева листа. Још је добро, ако журналиста приказује своје личне утиске без иначе истакнуте претензије, ако хоће да забавља и да говори о оном, чим је дошао непосредно у додир.

Тако, изгледа, чини и незнани писац ове књиге. Он се слабо удаљује од предмета и приказује га, без икакве сумње, искрено и са свесрпског родољубља. Бар не утиче немило, као прикази, у којима се сва пропутована земља с људима заједно окреће око велеважне личности пишчеве. Осим родољубивих енунцијација путујући по Босни и Херцеговини, говори писац много о Карловцима, Сомбору и Крушедолу а о Новом Саду тек само узгред. Да су то Новосађани могли слутити, они би се зацело боље заузели око интересантног иако незнаног госта, они би га добро почастили, одвели га у који виноград, салаш, те би му тако за опис Новог Сада дали више градива, бар толико, колико је имао за опис поменутих места. М. С—ћ.

б) Историја књижевности.

Dr. Constantin Jireček: Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457, + 1527). Sonder-Abdruck aus dem Archiv für slav. Phil. Band XIX. Стр. 22—89.

Dr. Constantin Jireček: Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte. Sonder-Abdruck aus dem Archiv für slav. Phil. Band XXI. Стр. 399—542.

Неуморни испитивач југословенске прошлости професор К. Јиречек, настављајући у септембру 1895. своје студије у дубровачкоме архиву, наиђе на своје изненађење у судским и нотаријалним протоколима као и у тестаментима на богату грађу за дубровачку литерарну историју. Откриће ово даде повода проф. Јиречку да за које време остави на страну истраживања историјска, те да се

свом снагом баци на обраду овога литерарно-историјскога материјала. — Плод тога посла јесу две расправе, чији натпис горе исписасмо.

Већ почетком прошлога века, када се словенска наука несигурним корацима почела кретати у напред, већ тада се радници на пољу словенске науке почеше интересовати дубровачком литературом. Њена карактеристична појава и њен нагли развој на земљишту, које са свих страна беше стегнуто гвозденим карикама, даље велика разлика у интелектуалном развоју на малом земљишту дубровачке републике и осталим крајевима југо-словенских држава и државица, које у доба цветања дубровачке литературе беху уједињене под моћном турском царевином, све то одавна привлачаше пажњу литерарних историка. Политички и економни положај Далмације а понаособ Дубровника према Италији, за тим компаративне студије како тадање талијанске тако и дубровачке литературе показале су јасно ко је дао импулса литерарној радњи на источној обали јадранскога мора, но свеудиљ сметаше та околност што се није знао у детаљима процес ових одношаја. С једне стране беше узрок овоме непотпуном знању зависности дубровачке-далматанске литературе од талијанске књижевности у малом броју монографија, које у појединим производима дубровачке литературе ваља тачно да укажу на узоре из тадање талијанске књижевности, с друге стране пак не познаваше се тачно земљиште, на коме су клице велике ренесансе ухватиле тако чврста корена. Овој последњој неудаћи доскочио је проф. Јиречек тиме, што је у ове две расправе пластично оцртао културно стање Дубровника у другој половини XV. и првој половини XVI. века. Тим одељцима придајем ја велику важност, јер само на тај начин можемо пронаћи оне услове који допустише да се пренесена акција са Запада могла развити до онаквог степена. Поред оцртане средине из које поникоше дубровачки књижевници важне су ове Јиречкове радње још и стога, што нам на основу богате архивалне грађе који пут у детаљима цртају живот и прилике дубровачких литерарних радника Јиречкове радње јесу дакле подлога и то чврста подлога за даље литерарне студије у правом смислу речи. Познавши тачно средину и начине којима су елементи талијанске образованости продирали на Исток, познавши даље живот и прилике дубровачких књижевника, моћи ћемо приступити компаративним студијама правој задаћи т. ј. тачном одређењу талијанског утицаја. Одмеривши и оценивши тачно примесе талијанског утицаја, моћи ћемо напокон казати колико је у овој књижевној радњи самосвојног, оригиналног.

Назначивши овако у главном етапе које мора литерарни историк прећи да би дошао до правилне оцене дубровачко-далматинске литературе, изложићемо у кратко резултате Јиречкова истраживања.

Друга половин XV. века знаменита је по Дубровник у политичком погледу. Хришћанске државе на Балкану ишчезнуле су пред моћном отоманском царевином а с њима уједно и оне силне царине на појединим границама које толико сметаху слободном развитку трго-

вине. Дубровник се налази између две силе: Турске и Угарске, а стално обележје његове политике јесте непрестано колебање. Трговина дубровачка са Србијом и Босном није више онолико интензивна, али се за то распростире по Маћедонији, до Босфора и до Црног Мора. Што се тиче самога изгледа Дубровника то се његов средњевековни облик са високим каменитим палатама и узаним улицама у многоме изменио од великог потреса 1667., но план је у главним линијама остао исти. Владу у рукама имађаше племство, а људи из народа (cives de populo) пак ретко се припуштаху јавним звањима. И ако је полиција у граду била јако организована ипак се у протоколима често чита о тучама и сударима поћу по тесним улицама, при чему се особито одликоваху млади дубровачки племићи, који се иначе одаваху великој трговини, закупљивању царина и рудника у Србији и Босни. У канцеларијама пак беху Талијани са университетским студијама, при крају XV. века узимани поглавито из Кремоне. Дубровачки племићи узимаху се у канцеларије изузетно, и то по највише као судски писари.

Јавни живот концентрисао се даљу око лође (loggia) у близини владине палате и цркве св. Блажа. Она данас не постоји, но пластичан опис сачувао се у делу Филипа де Диверзиса (Philippi de Diversis Situs aedificorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii). У погледу школа не хтедоше Дубровчани заостајати за Италијом, но поред свих ранијих наредаба почеше школе цветати тек у првој половини XV. века. По културну историју Дубровника знаменит је мало час споменути Филип де Диверзис из Луке у Тоскани, који беше учитељ граматике, риторике, логике и фолософије. У последња два деценија XV. века истиче Јиречек као ректора школа Данила Кларија из Парме, а поред њега делаше крајем XV. и поч. XVI. века Дубровчанин Aelius de Cerva „poeta laureatus“.

Почетком XVI. века истичу се у политичком погледу на површину поглавито односаји Дубровчана према Турцима. Дубровчани Угарској нерадо и неправилно дају данак а према Турцима су стално у трибутним односима. У сенатским протоколима се чита скоро на свакој страници о поклонима, почевши од султана па до најнижих поглавица. Поклони су обично разне чохе, малвасија, посластице и рибе. Чешће пута залажаху Турци из околине у Дубровник, ће који пут напивши се, нападаху на женску чељад. Притисак од стране Турака беше толико јаки, да су Дубровчани у случају турске победе на далеком Истоку па и у Угарској морали пуцњавом из топова давати израза својој тобожој радости. У погледу преписке са Турцима употребљаваху Дубровчани словенски језик са ћирилицом. Интересни су даље по културну историју закони против лукеуза и наредбе у погледу кројења одела. Тако н. пр. једна наредба од 3. фебруара 1503. забрањује женама и девојкама ношњу свиленог одела, извезеног златом и сребром, а допуштено је само носити свилене рукаве. Забрањена беше даље ношња широких рукава, скупоцених кошуља и шарених ципела.

Дубровачки сенат гледао је даље да ограничи луксуз приликом свадбе, те том приликом забрањује да се невеста уз пратњу музике не сме допратити у кућу младожење, а исто тако није више допуштено било играти коло кроз улице и уз коло допратити младожењу у невестину кућу. Интересни су даље Јиречкови подаци о машкарама приликом сватова, но ми прелазимо преко њих, да бисмо се дуже могли задржати код података о библиотекама и штампаријама.

У Дубровнику у то време беше приватних и јавних библиотека. Међу ове последње спадају манастирске библиотеке, између којих чувена беше библиотека бенедиктинског манастира св. Јакова у Вишњици. Међу приватним библиотекама истиче се књижница Ђорђа Крусића (Georgius de Cruce), и 1529. намераваше да о свом трошку отвори јавну књижницу презвитер Никола Барнео (Nicolaus Mich. Barneo). Поред библиотека опажаше се у Дубровнику и потреба добре штампарије, што се јасно види из пројекта канцелара Луке Примојевића (Lucas Pasqu. de Primo) од 1514. Он хтеде штампати књиге на латинском, грчком па и „in lettere rassiane al modo, che usano li callogeri dela religione rassiana in loro chiesie". Излажући даље свој пројекат, с особитом хвалом спомиње Примојевић цетињску штампарију: „de simile lettere, che haueano comenzato Zarnoevichi, che per tuto era laudata et apreciata". Узалуд је проф Јиречек у сенатским и нотаријалним књигама тражио даља трага овој штампарији. По својој прилици — закључује Јиречек — беше питање новца које сметаше да се ово подузеће оствари. Тек касније у XVIII. веку доби и Дубровник своју штампарију.

Као књижари спомињу се у то време у Дубровнику Павле Вукашиновић, Sebastiano de Boiso из Милана и Antonio de Odolis из Брешије. Продавали се и читали по највише стари класици, као: Цицерон, Хорац, Овид, Иродот, Ксенофон, Полибије, Плиније, Апијан и т. д. а сем тога дела средњевековне латинске литературе и дела Петрарке, Дантеа, Ариоста и т. д. Пре него што ће почети расправљати о почецима латинске литературе у Дубровнику, нашао је Јиречек за добро, да одмери снагу утицаја обновљених класичних студија у Дубровнику. Утицај овај толико је јаки да се огледа ћа и на личним именима која добивају латинску форму. Дубровчани студирају на Западу и већ крајем XV. века заузимају неки од њих угледна места на универзитетима у Италији.

У половини XV. века истиче се у Дубровнику као латински песник Вук Бобаљевић (Volcius Blasii de Bobalio). О овоме Бобаљевићу наћи ће се још података у неком рукопису кога је употребио Серафим Чревић а сада је својина дра Матије Грацића у Дубровнику. Проф. Јиречек не могаше га због оскудице у времену проучити, али упућује на њ, пошта ће се у њему наћи по својој прилици још доста грађе за латинску појесију у Дубровнику. У другој полови XVI. века истиче се као poeta laureatus Петар

Менчетић (Petrus Marini de Menze). Поред Јована Гучетића (Joannes Stephani de Gozze) који певаше латинским, талијанским и словенским језиком, доноси Јиречек доста грађе и за биографију латинског песника Карла Пуцића (Carolus Pauli de Poza). Но најзнатнији представници латинске литературе у Дубровнику беху песник Aelius Lampridius Cerva (1463, + 1520.) и историк Aloisius Cerva (1459, + 1527). Животне прилике ових књижевних радника обасјани су ванредном светлошћу богате архивалне грађе, коју је Јиречек тако марљиво прикупио и ванредно вешто средио.

Прелазећи на почетке словенске поезије у Дубровнику, труди се Јиречек да истражи да ли је у Дубровнику пре Шишка Менчетића било песника који су певали словенским језиком. Споменувши Јована Гучетића и Марина Кристичевића, који су по свој прилици старији од Менчетића, износи Јиречек оглед словенске вештачке поезије из прве половине XV. века, који нађе међу глосама у књизи „Liber statutorum doane“. У песми су стихови од шест стопа са сликом ab, ab, а у њој је опис морске буре и срећан излазак на копно.

Нацртавши тачно генеалогију линије Менчетића, приказује нам Јиречек живот и васпитање песниково. Шишко беше ватрен темперамепат, те је често учествовао у тучама, па шта више и у старијим годинама. Као младић осуђен беше на затвор од шест месеци што је ранио лепу служавку Бушићеву, Владисаву. У доцнијим годинама предузима Шишко (1494.) пут у Турску ради трговачких послова, а тек у 40. години жени се Маргаритом из куће Гундулића. У децембру 1521. и у јуну 1524. удостојио се Шишко највеће почасти, поставши ректором дубровачке републике. Умро је 1527. од куге, која је 1526. и 1527. беснила у Дубровнику.

Доста грађе пружа Јиречек и за савременика Менчетићева Ђора Држића, (Georgius Nicolai de Dersa), а поглавито је детаљно назначио од које линије Држића потиче песник Држић. Пошто се Држић не спомиње нигде у споменицима после 1500. г. закључује Јиречек да је у то време по свој прилици умро.

Биографија Мавра Ветранића стоји у тесној вези са покушајима дубровачке републике да реформира бенедиктинске манастире на своме земљишту. Грушисавши прекрасно грађу о овом питању, слика нам Јиречек Ветранићев рад у овој ствари. 1505. 24. авг. бира дубровачки сенат Мавра Ветранића са још три дубровачка калуђера да изврше обнову манастира Мљета. Но ствар се дуго отезала, док напокон песнику Ветранићу не досади на монотоном Мљету, те са још једним калуђером крипом 1517. пребегне у Италију. Сенат, називајући их „rebelles nostri transgressores mandati apostolici“, искључи их за увек из територије дубровачке. Но већ 1522. дозвољено беше песнику да се врати у домовину и настани у манастиру на острву Локруму. Из скупљених дата код Јиречка види се, да је Ветранић доцније играо знатну улогу

у новој мљетској конгрегацији. Умро је 1546. као опат манастира св. Јакова у Вишњици.

Безуспешна осташе истраживања Јиречкова о песнику Јеђупке Андрији Чубрановићу. Јиречек је поставио неколико хипотеза, које ће се може бити потврдити још детаљнијим истраживањем у дубровачком архиву.

Доста светлости бачено је на песника Николу Димитровића као и на трговачку фамилију Пальешковића и на песника Николу Стјешкова Пальешковића. Животне прилике даровитог писца комедија Марина Држића (Marinus Marini de Derxa) стоји у тесној вези са романтичном личношћу XVI. века грофом Христофом Рогендорфом. Путујући на Југ стиже Рогендорф у Дубровник, где га дубровачко племство угости. Хотећи при столу развеселити госта позване племићи Марина Држића „per dare qualche spasso al dito conte". Марин се упозна с грофом и ступа у његову службу, пратећи га ће до Цариграда, где је имао прилике да прими утиске шареног Истока.

Доносећи податке о животу Ивана Гундулића, истиче Јиречек, да Гундулић никада није био ректор републике, и то по својој прилици због тога, што није имао прописаних година за то звање.

Напоменућемо још ипте да је Јиречек при крају утврдио годину рођења и смрти песника „Trublje slovinske" Владислава Менчетића (Vladislaus Hieronymi de Menze 1617, † 1666.) и додао неке податке за живот песника Ђона Палмотића (Junius Giore de Palmotta).

При крају обе радње додао је проф. Јиречек латинске, талијанске и словенске документе. Између ових споменућу као особито интересне процес против Шишка Менчетића од г. 1476. и процес због туче Шишка Менчетића са синовима Јована Гундулића од г. 1498—99. За историју српског језика веома су важни додаци уз другу расправу, који садрже словенске тестаменте из Дубровника и Стона и разна трговачка писма и уговоре. Гласовне, морфолошке а поглавито лексикалне особине изнео је Јиречек у IV. одељку: „Slavische Texte des XV. und XVI. Jahrhunderts aus Ragusa und Stagno". Истакнувши да се у Далмацији у другој половини средњега века словенски писало искључиво глагољицом и ћирилицом а употреба латинице да је тек новина XV. века, истиче Јиречек да су трговци, занатлије и сељаци писали ћирилицом, док су племићи словенски писали латиницом. Употреба ћирилице и латинице у исто време види се најјасније из талијанских повеља, састављених на Балканском полуострву, где се сведоци потписују ћирилицом. На једној погодби од 1550. спомиње се изрично ћирилски потпис као subscriptio linque seruiane.

Словенски текстови одликују се поглавито у погледу лексикалном романским елементом, но не обзирући се на ово пружају ипак интересну лексикалну грађу коју је Јиречек марљиво скупио. Ортографија ових докумената показује јасно утицај талијанског правописа, а употреба полугласа после вокала (види тестамснат

Радосава Шагерелића у Стону 1478. и тестамснат Влахне Радишевића у Стону 1486.) показује јасно да се потпуно изгубио сваки смисао за појимање полугласова и да су ови у то време сваку вредност изгубили. J. P.

в) Историја и етнографија.

Léon Lamouche. — La péninsule balkanique. Esquisse historique, ethnographique et littéraire. Cours libres professés à la Faculté des Lettres de Monpellier, par — — capitaine de génie. Paris Paul Ollendorf, 1899., на 12-ми, 310 стр. стаје франака 3,50.

Није реткост да се и официри баве књижевношћу, уметностима а нарочито науком, али заиста није ни тако обична ствар, да инжињерски капетан држи предавања на француском универзитету из историје, етнографије, филологије и књижевности — балканских народа! Међутим, то је ево случај са г. Ламушем, једним старим познаником и пријатељем балканских Словена, а нарочито Бугара.

Г. Ламуш је свршио париску Школу источних живих језика и тамо је изучио оба југо-словенска језика, којим говоре већина балканских народа — српско-хрватски и бугарски. Симпатије су га довеле на европски исток, и он је походио Србију, а нарочито Бугарску, а у свреи да се и de visu упозна са земљама и народима, које је специјално изабрао за предмет својих проучавања. Том је приликом стекао многа познанства и од тада одржава сталне пријатељске односе са многим виђенијим личностима у Србији и у Бугарској.

Осим краћих чланака, више новинарске природе, и неколико реферата по разним повременим листовима о списима у којима је говор о балканским народима, Г. Ламуш је написао ова три дела, која заслужују пажњу и српске интелигентније читалачке публике. Прво је: La Bulgarie dans le passé et le présent. Paris, 1892.

У своје време ми смо забележили појаву ове књиге, и указали на два њена одељка, која су посвећена српско-бугарскоме рату и маћедонскоме питању („Стражилово“, 1893.). У Француза се овај спис сматра, после француског издања Каницове Donau-Bulgarien und der Balkan, као најбоља ручна књига о Бугарима у опште, а нарочито о сувременој Бугарској.

Друго дело тиче се Србије:

L' armeé serbe en 1893. Paris, 1894. То је, толико интересантна толико и тачна на основу званичних података, једна скица о српској војсци и њеној организацији.

Трећи је спис, и за сада последњи, онај, чији натпис исписасмо у зачељу овога приказа. То су његова слободна предавања о балканским народима, која је одржао на факултету лепе књижевности универзитета у Монпеље-у. Предавач је своја предавања штампао без икакве прераде и допуна за ширу публику, што је

било врло потребно, и због чега су многи одељци ове иначе врло интересне и поучљиве књиге, сувопарни, непотпуни, а често и неразумљиви за непосвећеног читаоца. Ову му је примедбу у главноме учинила и француска критика.

Писац је своју књигу поделио на четрнаест одељака, предавања, које свако за се чини целину. Првих девет одељака, дакле, највећи део ове књиге, посвећени су историји, политичким, религиозним и етнографским приликама Балканскога полуострва; а последњих пет, језицима свих балканских народа и краткоме прегледу њихових књижевности.

Ми ћемо у неколико речи изложити садржину свих одељака, задржавајући се мало дуже на оним, који су за нас од већега интереса.

Први је одељак етнографско излагање Балканскога полуострва и његов национални и религиозни положај на крају XIX. века.

Други одељак говори о првим становницима на Балкану и о образовању модерних балканских народности.

У трећем се износи политичко развијање и јачање балканских народа у средњем веку, њихово слабљење и опадање до епохе, када Турци дођоше у Европу и покорише их.

Четврти је одељак посвећен румунским кнежевинама: Влашкој и Молдавији.

Пети је одељак једна врло тачна и интересна слика о некадашњем моралном господарству јелинизма на Балкану. Шта је јелинизам био у турској царевини од пада Цариграда и какву је улогу играо за све време дугога, петвековног ропства балканских Хришћана до буђења националне свести и образовања националних држава у првој половини XIX. века.

У шестом се одељку прича о опадању отоманскога царства. Шта је све допринело и изазвало оно расуло у овој држави, чије су последице биле постепено распадање и раскомадавање.

Седми је одељак, прилично кратак, али врло лепо обрађен. У њему писац говори о народним устанцима на Балкану и иројској борби петвековне раје да се ослободи турског ропства. Писац је нарочито уочио и истакао тачно оно место, које припада у тој мучној и неравној борби српскоме народу, и сво како симпатично слика његову улогу: „Грчки устанак није био ни п р в и међу великим устанцима Хришћана на Балкану, ни н а ј с л а в н и ј и по епизодама и резултатима. Пре данашњих Јелина, други је један народ био, мање познат од научничке Европе, који је први својим сопственим силама, а без друге туђе помоћи, осим симпатија, дошао до своје слободе — то је био српски народ. Ни Бајрон, ни Хиго, нису опевали јунаке тога народа — наш је велики песник у Београду гледао турску варош! — а међутим Грчка није имала тако храбрих војсковођа, као што су били Кара-Ђорђе и Милош; јуначка дела хајдук-Вељкова, могу се још поредити са делима најхрабријих клефта, али историја грчкога устанка, не пружа нам једно тако иројско дело, као што је смрт Синђелићева“...

У осмоме одељку говори се о реформама, које је Турска морала предузети, на позив европских велесила, у корист својих хришћанских поданика на Балкану. Овде је реч и о уједињењу Румуније.

Девети одељак тиче се бугарског националног покрета, кога писац описује врло симпатично као осведочени пријатељ тога народа.

Десети одељак посвећен је језицима свих балканских народа у опште. Он ту излаже у кратко њихове карактерне особине и указује на сродство, које би постојало између ових језика и осталих европских. — У другом делу овога одељка говори о турскоме језику и књижевности.

У једанаестом одељку говори се о арбанашском језику или боље рећи дијалектима овога још неформираног језика. И овај писац констатује, по примеру многих других, колико Турска фаворизује овај полу-дивљи елеменат на штету осталих својих поданика; и колико се он увлачи у чисто словенске крајеве, где потискује и уништава њихово становништво. За доказ наводи Призрен и Приштину, две некада искључиво српске вароши, где сада арнаутски елеменат представља већину.

Дванаести одељак говори о модерном грчком језику и књижевности. За образованог лајика, коме је у опште непознат стари грчки, а о модерноме да и не говоримо, писац износи врло лепо разлику између старог и новог грчког језика. Говори за тим о свима дијалектима данашњег грчког и књижевног језика, пропраћајући га најважнијим производима данашње грчке књижевности. Чини нам се, да је овај одељак о језицима разрађен најјасније и најбоље.

Последњи одељак говори о румунскоме језику и књижевности, а претпоследњи, тринаести, посвећен је словенским језицима, о ком ћемо рећи коју реч више.

Овај је одељак, међу одељцима о језицима и књижевностима, по нашем скромном мишљењу, најслабији. Строгост нашег суда долази извесно отуда, што су нам питања која се износе најпознатија.

Излагање српске и бугарске књижевности почиње Св. Ћирилом и Методијем. Ми остављамо на страну преглед бугарске књижевности (он је истина и врло кратак — што се није имало бог зна шта рећи), и прелазимо на српску новију књижевност. Ма да је и овај део врло кратак, њему је ипак посвећено више редова.

Писац почиње своје излагање радовима Јована Рајића и Доситија Обрадовића и њиховом значају по нову српску књижевност и науку, а нарочито се задржава на реформаторским радовима твораца данашњег српског књижевног језика — на Вуку Ст. Караџићу. и Ћури Даничићу. Од савремених књижевника, почиње своја набрајања Стојаном Новаковићем и Владаном Ђорђевићем, — „два политичара, како он вели, који, ма да су посветили највећи део свога времена служби својој земљи, у којој су заузимали а и данас још заузимају највиша места, написали су важних радова, који се тичу политичке, књижевне, економске и војне историје Србије“. За тим

спомиње, наравно само по имену, М. Ђ. Милићевића, а нарочито истиче Ч. Мијатовића, као историка и песника (приповедача).

Српској уметничкој поезији, посвећено је такође више редака. Што се она тако брзо развила, писац приписује лепоти српскога језика. „Њој служи изредно, вели он, хармоничан и пријатан језик, који у словенској породици заузима оно исто место, које италијански међу латинским језицима“. Међу песницима цитира: С. Милутиновића-Сарајлију, М. Бана, Љ. П. Ненадовића, Ђуру Јакшића, Шапчанина и браћу Драгутина и Војислава Илијће.

О српској сувременој приповеци и њеним творцима нема ни речи.

Као што се из овога кратког прегледа види, писац највише говори о српским књижевницима из Србије, што је и непотпуно и нетачно да страни читалац има једну идеју о српској књижевности у опште. А кад томе додамо још пишчева излагања с брда с дола, несређеност, произвољност, без икаквог хронолошког реда и важности појединих представника наше књижевности, онда је више но сигурно да француски читалац не ће научити бог зна шта из одељка ове књиге где је реч о српскоме језику и књижевности. У томе ће погледу за њега бити много сигурнији вођа француски превод Историје словенских књижевности од Пипина и Спасовића — бар за развитак српске књижевности до осамдесетих година прошлога столећа.

Г. Ламуш у овој својој, како ју је сâм назвао, скици, не износи ништа ново, што већ не би било познато о Балканскоме полуострву и народима, који га насељавају; и што већ није било предметом разних студија о историји, етнографији и књижевности балканских народа. Његова је заслуга једино у томе, што се постарао да разноврсну грађу среди доста систематски и да је у прилично концизној форми изнесе пред француску публику. Ма да не помиње оригиналне изворе, којима се служио, његови су подаци у главноме тачни и примећује се да су црпљени из добрих извора. И ма да он не претендује на каку велику ерудицију, његова књига, пуна интересних и потпуно познатих чињеница, може бити од врло велике користи онима, који би хтели да имају једну не тако опширну али приближно тачну идеју о Балканскоме полуострву и његовим различитим народима.

Женева. Н. С. П.

Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина (1684. и 1685. год.) по архивским подацима написао **Јов. Н. Томић**. Београд штампано у штампарији Краљевине Србије 1901. 8°. Стр. 34.

Бајо Пивљанин спада међу оне занимљиве личности које се за свога живота истакоше знаменитим делима, али о чијим делима, толико познатим његовим савременицима, савремене белешке мало или скоро ни мало не говоре. По зато су њихова дела, оставивши дубока трага у народној машти, предмет народне традиције, која их

*

с током времена преиначује и дотерује, одузимајући им услед постепеног заборављања по правилу индивидуална обележја. Ова традиционална грађа није поуздана за историка, те је стога рад Баја Николића описиван и схватан различито према различитом схватању и оцењивању овога гипког традиционалног материјала. Једино што се о њему поуздано знало, то је његова јуначка смрт у кланцу Вртијељци где је са Црногорцима и млетачком војском дочекао скадарскога санџак-бега Сулејман-агу Бушатлију. Па и у години смрти овога јуначкога харамбаше не слагаху се досадашњи многобројни писци.

Вредни проф. Јован Н. Томић, прикупљујући градиво за друге своје послове, нашао је у млетачком архиву свежањ депеша которскога провидура Антонија Зена, које нам дају поуздану грађу за оцену Бајова рада његове две последње године живота, а исто тако довољно осветљују Бајов однопај према млетачкој и дубровачкој републици. Тим писмима објашњава се уједно и тежак положај црногорских и херцеговачких племена, који у незгодној ситуацији не знађаху да ли да се одазову позиву Млечића те да устану против Турака, или да остану уз Турке, пошто им се гаранције Млетака чиниле несталне а обећана помоћ и сувише слаба. Депеше Зенове сем тога бацају доста светлости и на систем тадашњег хајдуковања, код кога се на првом плану истицаше плачка и лична корист, ради чега не страдаху само Турци него и Хришћани, који се не смедоше одлучити да отворено устану против Турака.

Република млетачка ступивши 1684. у савез са аустријским царем Леополдом и пољским краљем Собјеским, требала је отпочети акцију против Турака у Далмацији. Писац, назначивши нам кратким цртама незгодно финансијско стање републике св. Марка после кандијскога рата, услед чега не могаше држати за прво време у јужној Далмацији појачу сталну војску, разлаже згодно, како је република вешто употребила систем хајдуковања, задобивши за своју ствар харамбаше Баја Николића и Јова Сикимића. Републици и њеном провидуру у Котору Антонију Зену стало беше поглавито за тим, да хајдучким четовањем, робљењем и паљењем по турским крајевима зада посла Турцима дотле, док се република не прикупи, те на југу Далмације не избаци јачу војску и јачу флоту. Земљиште Бајова рада и његових хајдука за те две године беху Бока Которска и јужна Херцеговина, а главна пажња беше обраћена Херцег Новом у коме се Турци беху добро утврдили. Како провидуру Зену не беше довољна помоћ хајдука, Пераштана, Љуштичана, Грбљана, Маињана и Паштровића да тврди Нови силом освоје, ваљало је Новљанима пресећи довожење хране и оружја, те их принудити на предају. Та улога допала је Бају Николићу и његовим хајдуцима. Задаћу ову вршио је Бајо у већини случајева похвално, због чега му је млетачки сенат одавао признање. Успешном акцијом против Турака, могла се постићи и друга корист. Незадовољна хришћанска племена под Турцима успешном акцијом могла се на-

покон приволети да пристану уз млетачку републику. Интересно је пишчево излагање судара хајдучкога са Дубровником у пролеће 1685. где се и опет јасно прозире страх дубровачки од млетачке превласти у јужној Далмацији, због чега се и склањаху који пут да олакшају тешко стање блокираних Новљана. Погибијом Баја Николића, поч. маја 1685. (истинита је дакле она белешка о години погибије на Вртијељци у Богородичнику од 1602., коју је И. Ружарац „Montenegrina“ II. изд. p. 103. обацио, не знајући наравно за овај архивални материјал) нестало је важнога четовође, који је млетачкој ствари толико користио. Једно место у дешеши Зена, које г. Томић наводи, јасно доказује ово. J. P.

г) Богословље.

Церковное судопроизводство въ періодъ вселенскихъ соборовъ (accusatio) и вліяніе на него римско-византійскаго процессуальнаго права. **П. Прокошевъ.** Казань 1900. 8°. с. 214.

У руској каноничкој књижевности постоји осим овог дела повелик низ монографија о устројству црквених судова и о црквеном судском поступку. Ово научно расправљање о тим, по црквени живот важним правним институтима, захтевала је и захтева практична потреба реформисања црк. судова у Русији. Идеју пак о тој потреби изазвала је реорганизација световних судова по модерним правним начелима, уведена у шездесетим годинама. Наиме сравњење нових реформа световних судова са црквеним судовима истакло је недостатке последњих и произвело је критику на њих и то више дедуктивне природе, која је као такова у многоме неоправдана, али у многоме и оправдана била, (ср. нпр. такову критику проф. Соколова у „Правосл. Обозрѣніе“ 1870. I.). Услед тога је Свети Синод у два маха састављао комисију ради израде основе реформисања духовних судова по модерним правним начелима, усвојеним у новијим реформама световних судова — у колико то начелни карактер духовних судова и потреба (опортунитет) буду дозвољавали. Друга комисија, састављена крајем год. 1870. израдила је пројекат, (штампан заједно са мотивацијом, в. „Хр. Чтенїе“ 1873. II.) који је био разаслан епархијским епископима и духовним консисторијама на мишљење.

И тако је тај пројекат изазвао велику полемику и по богословским и по профаним листовима и часописима, и литература о том питању множи се у разним облицима непрестано до данас. (Ср. литературу о том у проф. Лаврова „Предполагаемая реформа церк. суда“. Спб. 1873. II. в. и Руновскїй, „Церк.—гражданскія законоположенїя относительно правосл. духовенства въ царствованїе императора Александра II.“ Казань 1898.).

Пројекат комисије, као и још неки приватни пројекти нису због велике разноликости у мишљењу одобрени (пројекат проф. Соколова налази се у „Правосл. Обозрѣнїе“ 1871. I.; проф. Лаврова у „Предполагаемая реформа“ II. в.; а проф. Барсова у „Хр. Чтенїе“ 1873. I.)

При свем том, што се мишљења о споменутом питању јако разилазе, могу се ипак међу њима два главна правца разликовати; један је заступан од државних чиновника и професора, а други од представника јерархије и богословских наука. Први су хтели да реформишу духовне судове са свим по обрасцу световних судова према модерним начелима; нарочито, да оделе суд од администрације и да га од епископа независним учине, не обзирући се на карактер цркве и на „ius divinum“; а други су доказивали разлику између Цркве и Државе, бранили епископска права и истицали границе развитка каноничног права, положене самим Оснивачем Цркве, са којима стоји и пада Црква Православна. Од виђенијих Соколов („Пр. Обозр.“ 1870. I.; 1871. I. II.) и Барсов („Хр. Чтен.“ 1870. II.; 1871. II.; 1873. I.) заступаху прво, а Лавров („Предполагаемая реформа церк. суда.“ Спб. 1873.) друго мишљење. Мишљење Лаврова заступао је доцније проф. Н. Заозерски у свом делу „Церковнїй судъ въ первые вѣка христіанства“ Кострома 1878., против којега се дигоше проф. Павлов, прво усмено при магистерском диспуту Заозерскога („Прав. Обозрѣнїе“ 1878. III.) и затим писмено у чланку „Отвѣтъ на запоздалое возраженїе“ (Правосл. Обозрѣніе“ 1880. II.); проф. Горчаков („Сборникъ государственныхъ знаній“ VII.) и анонимус у чланку „Искусственные пріемы въ наукѣ каноническаго права“. („Прав. Обозрѣнїе“ 1878. III.). И једни и други пак пали су у једностраност и ствар су на многим местима истина разјаснили, на многим пак местима замрсили, те питање то још чека на беспристрасно и објективно решење.

Писац горе наведеног дела хтео би да унесе више објективности у тај спор и бави се само једним делом његовим т. ј. црквеним судским поступком. О том питању беше такође велики спор у Русији. Једни су заступали мишљење да се црквени судски поступак нашег канонскога права може слободно мењати по модерним правним начелима, те су доказивали да је тај црк. судски поступак постао у време васељенских сабора утецајем римскога права а не из „ius divinum“-а, нити из самосталне саморадње Цркве. Други су пак противно доказивали т. ј. да су главни облици тог црквеног судског поступка постали које услед изричне воље Исуса Христа изражене у Светом Писму и Светом Предању, које услед саморадње Цркве под вођењем Духа Светога, о чему сведочи пракса прва три хришћанска века, када је Црква независно од римске државе своје право развијала.

Писац полемише највише са Заозерским и труди се да докаже огроман утецај римскога права на црквени судски поступак

периода васеленских сабора, при чему на многим местима хоће да буде објективан. Дело његово које хоћемо да прикажемо издато је уз „Ученыя Записки“, орган казанског императорског универзитета као прилог свесци за месец новембар год. 1900.

Радња ова дели се на увод, пет глава и завршетак. У првој глави износи писац црквени судски поступак прва три хришћанска века, који је постао у Цркви самостално без утецаја Државе, односно римског права, служећи се местима из Светог Писма, у којим имаде спомена о црквеном суду, затим сведоцбама апостолских мужева, некојих светих отаца, Апостолских Установа и Апостолских Правила.

У другој, трећој и четвртој глави описује писац црквени судски поступак у периоду васеленских сабора, позивајући се на каноне и на судску праксу тога доба и доказујући да дух и унутарња начела тога црквеног судског поступка јесу иста, као и у прва три хришћанска века, но да је спољна страна његова знатно измењена, односно развијена утецајем римског права. У петој пак глави излаже се укратко организација црквених судских инстанција. У завршетку износи писац уједно све проналажене резултате.

Задаћа нашега часописа не може бити та да доноси исцрпне оцене о делима, по вредности другога реда, из стране књижевности, с тога ћемо се ограничити на неколико речи у погледу вредности овог дела.

Ова расправа не чини утисак самосталног и научног рада него неке углађеније компилације, која уз то не стоји далеко од сваке тендецијозности, ма да то писац пориче, што је међу тим лако разумети, узевши у обзир велике, и понекад страсне спорове о том у Русији, који писца са својим разним, па и личним интересима окружавају. Резултати су већином стари, еклектички скупљени из споменуте руске полемике, а научни апарат, с којим писац ради, узет је које из домаћих, које из страних монографија. Већ из тога не упуштајући се у оцењивање већином других извора (монографија) и у оцењивање правилности извађања резултата сматрамо умесним само о методу ове работе нешто приметити. На многим местима опажа се да писац слабо разликује оно што спада у казнено право од онога што спада у казнени судски поступак, те расправља и некоје ствари из казненог права, чему овде нема места. Новија литература, која овамо засеца, (као што су на пример новије радње Funka и Harnacka на Апостолским Установама и Правилима, монографије Katz-a, Droste-a, Ott-a, и др.) није употребљена него старија, коју је писац нашао у старијим монографијама. Осим тога извори се не наводе потпуно, него без означења места, времена и издања. Дело ово после свега реченога могло би се препоручити, али тек у реду после бољих сродних монографија, као што су: Kellner, das Buss- und Strafverfahren gegen Kleriker in den sechs ersten christl. Jahrhunderten. Trier, 1863.; Molitor, Über kanon. Gerichtsver-

fahren gegen Kleriker. Mainz 1856.; Fessler, der kanon. Process nach seinen positiven Grundlagen in der vorjustinianischen Periode. Wien 1860.; München, das kanon. Gerichtsverfahren und Strafrecht, 2 Bde Köln und Neuss 1866.; Bouix, Tractatus de iudiciis ecclesiasticis Paris 1866., 2., Bde; Katz, Ein Grundriss d. kan. Strafrechts Berlin u. Leipzig 1881; Droste, Kirchl. Disciplinar und Kriminalverfahren, Paderborn 1881.; Ott, Kirchl. Gerichtsbarkeit, Wien 1895.

Потреба реорганизације црквених судова и црквеног судског поступка стална је и код нас. Правни рудименти, као recursus ab abusu, Конзисторијална Система са својим судским поступком изазивају особито у новије доба велике компликације и врло шкодљиве трзавице. За легислативно уређење тих института црквенога судства код нас биће потребно проучавање канонског становишта о тим питањима, а спорови о том у Русији (монографије, пројекти и мотивације) моћи ће нас при том много поучити, због чега смо сматрали за потребно на овом месту толико се забавити тим важним питањем.

Карловци. **Др. Георгије Летић,**
професор богословије.

д) Педагогија и философија.

Кћери и синови призори и студије из породична живота. Написао Ернест Легуве, члан Француске академије. Превео Јован Несторовић, директор гимназије. Преведено с двадесет другог издања. Издање књижевне задужбине Д. Н. Беље. Београд. Штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1900. Страна 304. Цена 3 динара.

После дуге паузе једва једном једна књига о васпитавању, написана за родитеље, која се може назвати поучном, а која је и пријатна за читање, шта више примамљива! После Ескиросова „Емила деветнаестог века“ и опет Легусова дела „Оцеви и деца у XIX. веку“, српски родитељи нису добили овакве књиге за читање на свом, матерњем, језику.

Легуве је педагог особене врсте. Не по школској сведоџби о педагошким студијама, не по каквом звучном докторату, већ по самом духу и срцу своме, васпитач је он првога реда, виђен је педагог француски. У развићу његовога педагошкога духа изгледа да су му били једини учитељи Русо, Фенелон и Ла Фонтен, а све остало да је производ његове праве педагошке природе.

Његов је ум пун прозирања у душу дечју, у душу родитељску, у дух народни. И онде, где обичан посматралац не види ничега, његов проницави дух открива драгоцене моменте, његова жива машта схвата то у целину, а његов гибак, песнички стил исказује

примамљиво, често и заносно, налазећи увек речита и духовита израза за узорите и узвишене тренутке.

„Кћери и синови“ нису системско дело о васпитавању. То је збирка разноврсних призора из породичнога живота, његових личних доживљаја, у којима има васпитачких елемената, обрађених у засебним чланцима, често као студије, а у примамљивом приповедачком облику. Сам Легуве вели за ову своју збирку да је „час прича, час каква биографија, час каква морална поука, час изношење какве мане, коју сам нашао идући за црквеним беседницима или моралистима, час, најпосле, какав васпитни проблем, чије сам решење истраживао“. По некад су ови чланци каква духовита анализа појмова (као нпр. „У в а ж е њ е“ стр. 289.).

Чак дело ово није писано ни за једнородне читаоце. Писац га у главноме намењује родитељима, и то у првом реду својој одраслој деци, ожењеним синовима Морису и Ђорђу и удатој кћери Ђорђини, али у делу има више чланака удешених и за одраслију децу. Он сам замишља своје читаоце од три, на „чак и од четири врсте“; јер иза кћерију и синова види он њихове родитеље, а тежња му је, да се ови његови састави „допадну малима, а великима да буду од користи“.

И ту је своју тежњу и постигао. Ову разноврсност садржине није му умањила вредност књизи, већ је она у сразмерно кратком времену доживела у Француској двадесет два издања. Француско Министарство просвете примило је дело за школске и народне библиотеке, а Париска општина одлучила је да њим награђује ученике о испитима.

Младежи су намењени чланци: „Н а у ч н о п у т о в а њ е ј е д н е н е з н а л и ц е п о с о б и“, I. стр. 98., где се говори о стаклу и израђевинама од њега, и II. стр. 246., где се говори о клавиру и учењу музике, даље „Л е к ц и ј а и з л е п о г п и с а њ а“, па „Н о в а ј л и ј а“, „Г о с п о ђ и К р а љ и ц и“, „Ј е д н а к њ и к о ј а н е ћ е д а у ч и п р а в о п и с“, итд. Али, ни један од ових чланака није такав да не би у њему било много поуке и за родитеље.

Најлепши су чланци: „Д в е в е ш т е м а ј к е“, где се износи природност и лакоћа учења туђега језика саобраћајем деце с децом, а војује се против учења граматикама и синтаксама; „С т а р а м а ј к а“, где се на нежан начин излаже благодатно утицање бабе на унучад своју; „М о р а л н о к а л а м љ е њ е“ где се генијално излаже начин, како се природним путем може вршити „неговање и развијање наших непотпуних особина“ на сличан начин као што се воћке облагорођавају калемљењем, и врло очигледно износи случај, како је са стаблом малодушности спојена калем-гранчица породичне части, па се развила угледна воћка храбрости, и случај, како је на женску страшљивост накалемљена побожност па се развила опет храброст. Даље овамо долазе и: „В а с п и т а њ е ј е д н о г к р а љ е в с к о г б р а т а“, где се на историјској основици лепо илуструје моћ васпитања и у добром као и у рђавом правцу; „П о п-

тење у детињству“, где се износи како су родитељи паметно излечили почетак крадљивости код својега синчића.

Такође су леп и поучни чланци: „Мала мађионичарка Бекиљета“, где се даје утеха и нада родитељима који имају дете сакато или иначе болешљиво; „Први знак“, где се показује како се лечи завист док је у зачетку; „Учтивост“, где се велича природна, иројска, неусиљена учтивост; „Пет васпитања“, где се препоручује васпитање очију, прстију, грла, ногу и срца, а то ће рећи, где се захтева васпитање очигледношћу, навикавање на рад, гајење говора, крепљење тела гимнастиком и гајење милосрђа; „Мучно оздрављење“, где се показује како је, на мучном и заобилазном путу правога васпитања, излечена код једнога дечка рђава особина нетачности; „Одгајење и васпитање“, где се агитује за паметно васпитавање омладине у самосталности; „Лаки грех“, где се врло лепо описује мана неодлучности и показује начин лечења.

Мајка код Легувеа игра свуда врло угледну улогу у васпитању у друштву с оцем, али су три врло лепа чланка намењена искључиво мајкама. Они су: „Једна истрајна мајка“, где се износи ненадмашно стрпљење мајчино у помагању своје недаровите деце, прожмано вечном надом на успех; „Деца и слуге“, где се разложно упозорује на опасности за васпитање своје деце кад се ступи у сувише блиско пријатељство са својом послутом и њином децом; и „Бол који спасава“, где се износи случај лечења од прекомерне туге једне матере за изгубљеним мушкарцем од дванаест година.

Чланак „Прича о четрдесет хиљада динара“, добивених на картама, врло је леп, али је слабе везе са васпитавањем.

Од мање су вредности уопште, бар за српског читаоца, чланци: „Два буђења“, „Жан Прије“, „Три радње слепог Јакова“, „Поштовање старости“, „Једногодишња служба у војсци“.

Скоро је свуда излагање везано за пример, и то по свим изгледима за истинит, стваран пример. То чини те је излагање разумљиво, а поука неодољива. „Пример је школа рода људскога“, с правом је рекао Берк. За човека високе интелигенције он је најлепша илустрација апстрактних истина; за човека на нижем ступњу умнога развића он је скоро једини вероватан доказ. А, кад се ти примери опишу на онакав начи, као што их је описао члан француске Академије Легуве, чији је опис пун ненадмашних упоређења, пун нежна и фина осећања, пун примамљивих песничких изражаја, који чине да по неки делови описа прелазе у праву поезију у прози, а чије излагање опет нигде не иде у претераности и преувеличавања — тако изнесени примери морају чинити снажан утисак на читаоца. Кад се ка овоме дода да је пипчева логичка анализа појединих појмова врло суптилна, да му је психолошко прозирање у душу научарско, да су му поуке уз примере педагошки правилне,

а уз то кратке а силовите — онда се може замислити корист од читања оваквога дела, као што је „Кћери и синови“.

Али корист од тога читања опет неће бити права, ако се ова красна књига буде прочитала од једанпут, од корице до корице, као што се обично читају романи. Не тако. Њу треба читати понајлак, данас један чланак сутра други, размишљајући о прочитаноме и упоређујући га са васпитањем у својој породици.

На завршетку морам напоменути, да је и језик у преводу чист и довољно гладак, при свем том што су могле изостати по неке погрешке, које ће бити пре коректорове но преводиочеве, као што је и она у самом натпису „призори и студије из породична живота“ (место „породичнога“), или оне: „пише као што јаши коња (стр. 51.) „како јаши спрам прозора (стр. 131), „Што ме је највише изненадило при моме бављењу у Бретањи (стр. 88.), „могадне“ (стр. 97.), „које се види испуцана огромним рупама“ (стр. 113), „закасненьа“ (стр. 180.) и „занешењаку“ (стр. 181.)

Оно што је штампано на стр. 111. мора да је превођено врло брзо и непажљиво те се је поткрало више бесмислица. Исто тако мора да је и с оним на стр. 8., где стоји да се окупани у мору враћају онако мокри и облаче се у „својим становима“; на стр. 32., где стоји да је Јосиф тропио „само један новчић дневно“ од суме коју је добивао за доручак; на стр. 87., где се помиње „држаља за писаљке“.

Штампарских је погрешака могло такође бити мање. Од њих су највеће ове: На стр. 51. стоји „сваки се посмева људима који тврде да се по рукопису о карактеру“ где су морале испасти речи „морало судити“; уз натписе чланцима погрешно су означени римски бројеви на странама: 180. где место XII. треба XVIII. и 203. где место XX треба XIX, а на стр. 246. број XXIII. треба да је на врху стране. Слична је погрешка и у садржају, где су почев од XIX чланка сви римски бројеви погрешни.

Иначе је издање укусно. Штампа је чиста, какву може у Србији дати само Државна штампарија, а формат је спретан.

*

Ову лепу књигу требало би без поговора да има свака српска боље интелигентнија породица. **Реља.**

Principien der Erkenntnisslehre. Prolegomena zur absoluten Metaphysik von Branislav Petronievics, Dr. ph. Berlin 1900 Verlag von Ernst Hofmann & Co-ie S. VI, 134.

Дело под горњим насловом има два циља: с једне стране то је увод у мој систем философски, специјално у моју Метафизику, с друге стране то је и специјално дело за себе. То се види обоје из двоструког наслова који му је дат. Оно има да испита могућност Метафизике, т. ј. могућност апсолутног сазнања последњих принципа бића. У исто доба, оно хоће и на пољу чисте Теорије

Сазнања да изведе један у неку руку завршан систем, и по овој својој специјалној главној тенденцији оно се слаже са Теоријом Сазнања, коју је дао Кант у својој „Критици Чистог Ума“. Као што је познато, Кант хоће у томе своме епохалном делу, да споји емпиризам са рационализмом, два супротна гледишта у Теорији Сазнања, који се јављају већ и у старој философији, а у потпуно јасном облику тек у новијој философији. Декарт и Лајбниц с једне стране као преставници рационализма, Локе, Беркли и Јум као преставници емпиризма с друге стране, то су мислиоци чија једностранa становишта хоће Кант у своме по основној замисли грандиозноме делу да измири. Док рационалисте тврде, да је порекло сазнања у уму, под којим они подразумевају моћ чистих апстрактних идеја потпуно независних од чулних утисака и њихових отисака, слика сећања, те по томе закључују да је ум способан, да сазна прве принципе бића сасма независно од искуства, дотле емпиричари тврде, да такве умне апстрактне моћи у нашем духу и нема, да је порекло наших појмова у искуству, т. ј. у чулним утисцима и њиховим отисцима, сликама сећања. те да је по томе наше сазнање ограничено само на оно што нам је у искуству и то у непосредном искуству дато. Кант измирује рационализам са емпиризмом на тај начин, што са рационализмом заједно узима, да порекло сазнања лежи у чистом уму независном од искуства, док узима да емпиричари имају права кад тврде, да је примена нашега ума ограничена само на искуство, да сазнање, које из њега проистиче не може прећи границе искуства. Очевидно, да је Кант морао сам појам чистог ума трансформисати, да би дошао до овог чудног ограничења његовог на чисто искуство. И доиста он је то и учинио. Ум за Канта не значи више чисту апстрактну моћ појмова, већ конкретну моћ појмова, његова умна моћ није нешто што стоји без икакве дубље везе са чулним утисцима, већ нешто што саме те чулне утиске, све оно што је формално у њима, тек омогућава. У исто доба Кант и пропирује обим чисте умне моћи: ум рационалиста он раздељује на разум и ум у ужем смислу, придајући ономе првоме моћ појмова, овоме другоме моћ чистих трансцендентних метафизичких идеја, и тако раздељеном уму придодаје Кант још моћ чулних опажаја простора и времена. Умна моћ тако разграната стоји као субјективна форма насупрам чистог искуственог чулног материјала или садржаја, и то тако, да га она формира, т. ј. у себе прима, у себе ставља. Из овог постанка нашег непосредног искуства утицајем интелектуалне форме на искуствени садржај закључује Кант, да наше искуство не може бити реалност по себи, да је свет, који нам је дат само престава, појава, а не апсолутна реалност, не ствар по себи. Пошто је наша интелектуална форма оно што чини наше непосредно искуство појавом, то се, вели Кант, по себи разуме, да је примена тих форми на ствари по себи ван нас, ван нашег искуства, сасвим немогућа, те је по томе и Метафизика као наука о последњим прворадијалним принципима бића немогућа.

Ја сам покушао да у своме делу дођем у погледу на Теорију Сазнања до истог циља, до кога је Кант хтео доћи, намера ми је била, да помирим рационализам са емпиризмом. Али је пут, којим сам пошао од Кантовог дијаметрално различан. Док се Кант слаже са рационалистима, да порекло сазнања лежи у уму, дотле се ја слажем са емпиричарима у тврђењу, да порекло сазнања лежи у искуству, и да апстрактне умне моћи никако и нема. Чим апстрактне умне моћи нема, логична је конзеквенција, да ни конкретне умне моћи у Кантовом смислу нема, и да је по томе цела подлога Кантове Теорије Сазнања и да су сви резултати, до којих је он дошао, погрешни. Основни резултат, до ког је Кант дошао, то је тврђење, да је наше непосредно искуство појава, а не ствар по себи. Моје је тврђење апсолутно супротно: апсолутни реалитет непосредног искуства, то је први став моје Теорије Сазнања. Овим својим ставом, ја се враћам на основну тезу Декартову, да је апсолутна сигурност само у непосредном искуству, само с том разликом, што је Декарт само за форму света, за наше чисто ја тврдио да му је егзистенција несумњива, док ја ову несумњивост проширујем и на садржај наше свести, и на садржај нашег ја. Пошто сам утврдио овај став, који ни од стране рационалиста ни од стране емпириста није био јасно упознат, ја се трудим, да анализом основних факата нашег непосредног искуства докажем, како је тврђење емпириста, као да непосредно искуство не може дати апсолутних истина у логичном смислу, потпуно погрешно. У овом су погледу особито важне III-ћа и IV-та глава мога дела. У трећој глави испитује се проблем времене трансцендентности нашег ја, и у вези са њим проблем истинитости логичке аксиоме итедентиста, док се у четвртој глави испитује проблем просторне трансцендентности спољнег света у односу на наше ја и с тим у вези проблем истинитости логичке аксиоме о каузалности, проблем каузалности или става разлога. Проблем времене трансцендентности први пут је у мом делу у опште и постављен и третиран, и баш та околност, што је ту први пут и упозната проблематичност времене трансценденције сведочи, да став идентитета и није могао бити на основу непосредног искуства од стране емпиричара утврђен. Ево у чему се састоји тај проблем. Не само да ја нисам свесан спољнег света, који је ван мене, него ја нисам свесан непосредно ни своје егзистенције у прошлости, не само да се може сумњати у егзистенцију спољнег света, пошто нам она није непосредно дата, него се може сумњати и у нашу егзистенцију у времену, пошто нам ни она није непосредно дата. Непосредно дат ми је у времену само један момент, момент садашњости, од куда ја знам да постоји време, да постоји множина прошлих момената. Проблем се решава на тај начин, што се указује на чињеницу сталне садашњости нашег ја на супрот несталној садашњости нашег свесног садржаја, и на сталност времену извесних свесних садржаја, који сталном ја служе као подлога његове радње бројања, преко које ја долази до свести о множини момената у времену. Са закључком на множину вре-

мених момената наше ја у исто доба постаје свесно и апсолутне истинитости става идентитета, јер се не би могло закључити на множину времених момената, кад се не би знало за апсолутну сталност бића, за његову апсолутну разлику од небића. Проблем просторне трансуденције или проблем спољнег света играо је у досадашњој Теорији Сазнања главну улогу. Да спољни свет није непосредно дат у нашој свести, да је само егзистенција нашег субјекта непосредно дата, то је став тако јасан, да га не треба доказивати.[1]) На егзистенцију спољнег света да се само закључити, и то разуме се опет само на основу факата непосредног искуства. Само ако се спољни свет схвати као узрок извесних промена у нама, може се на његову егзистенцију закључити. Те промене морају бити такве, да смо непосредно свесни, да оне не зависе од нашег ја, што опет претпоставља промене које зависе од нашег ја. А промене које зависе од нашег ја, то су промене вољне. Само дакле ако се призна фактум вољних промена, само онда може се са апсолутном извесношћу закључити на егзистенцију спољнег света. А промене вољне само онда доиста постоје, ако је наша воља слободна, т. ј. ако смо ми доиста способни да у своме свесном садржају изводимо промене сасвим независно од тога свесног садржаја, сасвим независно од свих мотива. Слободна воља доиста и јесте један непосредан фактум нашег искуства, јер по основном ставу моје Теорије Сазнања, да је све оно апсолутно реално, што је у непосредном искуству дато, и слободна воља мора бити доиста дата. А кад је слободна воља дата, онда су дате и промене независне од нас, онда мора постојати и спољни свет као узрок тих промена: јер кад узрок њихов није у нама, он мора бити ван нас. Тиме је став узрочности уздигнут до апсолутног принципа, само треба схватити, да спонтани каузалитет воље, да слобода воље не противуречи томе принципу. У својој критици каузалног принципа емпиричар Јум хтео је доказати, да порекло принципа каузалности не лежи у вољи, већ у сукцесивном низању извесних стално везаних феномена, па пошто ми не можемо никада бити сигурни да је та веза стална за сва времена, то ни каузални принцип не може бити апсолутан. То је резултат, до кога је дошао емпиризам код најконзеквентнијег преставника свога. Да принцип каузалности може и мора лежати у вољи, то се на мах увиђа, чим се прима апсолутни реалитет непосредног искуства, и само зато, што је емпиризам изгубио из вида, да формулише овај свој основни став, он је дошао до скептицизма. Чим се порекло принципа каузалности призна да лежи у вољи, тим се eo ipso признаје, да је и спонтани каузалитет каузалитет. Логичка анализа принципа каузалности доводи до признања спонтаног каузалитета као последње

[1]) Истина у наше доба постоји читава једна школа теоретичара сазнања (тако звани емпириокритичари), који одричу аксиоматичност тога основног става идеалистичне Теорије Сазнања. У првој и петој глави мога дела ја сам доказао да су њихове примедбе неосноване.

подлоге свег каузалитета. Јер кад би сваки ефекат имао свој узрок ван себе, онда би ред узрока био бескрајан, онда не би могло ни бити узрочности, пошто ни један ефекат не би био дефинитивно проузрокован (образложен). Према томе мора се претпоставити да је ред узрока крајан, да има последњих крајних узрока, који нису више детерминирани никаквим вишим узроком, већ који у себи самима имају свој узрок, сами су собом детерминирани. Као год што специјални ставови у математици претпостављају општије ставове, а ови опет општије, док се не дође до последњих и најопштијих ставова, који се не оснивају ни на каквим вишим ставовима више, и као год што су ови најопштији ставови математички по себи јасни, аксиоматични, као што они имају свој разлог у себи самима, тако исто и ред промена није бескрајан, већ има последњих промена, које саме од себе почињу, које нису проузроковане никаквим вишим променама: те су промене наше вољне промене, у њима се састоји слобода наше воље. Ако је принцип каузалитета апсолутни принцип реалности, онда се и у спољнем свету морају претпоставити таке спонтане промене, као последњи супстратуми оних промена у нама, који се збивају без наше воље, и на основу којих ми и закључујемо на спољни свет. А како су спонтане промене могуће само у свесним бићима, то свесна бића, духови морају бити последњи апсолутни елементи реалности. Анализа принципа каузалитета одводи нас правце ка метафизичком спиритуализму. Да је спиритуализам метафизичка конзеквенција моје Теорије Сазнања покушава да докаже другим путем и последња шеста глава мога дела. Ту се показује, да основни став моје Теорије Сазнања, апсолутни реалитет непосредног искуства, допушта у ствари само два метафизичка гледишта на свет: апсолутни спиритуализам или конеционцијализам, који биће апсолутно идентифицира са свешћу, и релативни спиритуализам, који допушта и несвесне елементе бића, само што као спиритуализам тврди њихову духовну природу. У V-ој глави расправља се специјално проблем апстрактне умне моћи, и проблем апстрактних појмова. Ја признајем са емпиризмом да апстрактних појмова као засебних психичких елемената нема, да материјал појмова лежи несумњиво у сликама сећања. Али ја се трудим, да ипак тезу рационалитета о апстрактним појмовима у логичком смислу одржим, и то на тај начин што аперцепцији (или пажњи, која је идентична са вољом) придајем моћ непосредне апстракције онога пто је опште у једној датој индивидуалној слици сећања. Прва и друга глава посвећене су одредби задатка Теорије Сазнања и одредби основног становништа њеног.

У кратко резимирајући, подлога моје Теорије Сазнања емпиристичког је и у неку руку материјалистичког карактера, али је врх њен потпуно рационалистичан и спиритуалистичан.

Др. Бранислав Петронијевић.

БЕЛЕШКЕ.*)

+ Др. Вратислав Черни написао је у мајској свесци часописа „Slovanský přehled“ опширнију биографску црту о покојном војводи Марку Миљанову. При крају чланка говори се и о књижевном раду великога јунака, а сем тога придане су уз чланак и две врло лепе слике пок. војводе и његове жене.

+ У четвртој свесци чешкога часописа „Osvěta“ реферише проф. К. Јиречек у чланку Ze slovanských literatur између осталога о Јелзенову делу О Гундулићу; трећем делу житија архимандрита Герасима Зелића, које издаје Српска Књижевна Задруга и о делу Косте Н. Костића „Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку“.

+ Historische Zeitschrift (Bd. 86. Heft III. стр. 516/7) доноси врло раскидан и нејасан реферат на познато дело дра Матије Мурка Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik.

+ Проф. В. Јагић спрема велико издање старословенских псалтира с тумачењем. Да би нашао грчки оригинал овога тумачења, поћи ће ради тога у Рим.

+ Априлска свеска Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія доноси опширнију рецензију С. Кульбакина на Јагићев рад Zur Entstehungsgesch. der kirchenslavischen Sprache. Рецензенат у главном пристаје уз Јагићеву теорију о пореклу црквенословенскога језика, но замера му што је у развоју слов. филологије и њених кардиналних питања заборавио споменути рад И. С. Биљарскога, који је по летопису Манасије проучавао средњебугарски вокализам. Сем тога није довољно пажње обраћено ни радовима В. И. Ламанскога, који је још 1869. тврдио, да су Ћирил и Методије у Панонију и Моравску донели своје маћедонско наречје. Рецензенат напомиње даље да у овом Јагићеву делу нису довољно објашњене групе št, žd у мађарским речима, позајмљених из словенскога језика. Осем тога труди се рецензенат да неке фонетичке, морфолошке и синтактичне особине, које Јагић износи за потврду своје теорије, ослаби и значај им умањи.

+ У седници од 1. марта о. г. у академији des inscriptions et belles lettres реферисао је проф. Леже о ново нађеним документима, који се тичу Рајмскога јеванђеља. Документи ови нађени су међу Ханкиним папирима у прашком музеју а објавиће их слависта Францев.

+ Věstnik král. čes. Společnosti náuk 1900. (Třida filosof. histor. jazykozpytná) доноси рад проф. Ф. Пастрнка „Chrvatsko-hlaholský rukopis Sienský.“ Уз овај налази се увод где је говор о историји старословенске и глагољске литературе (Čes. čas. historický, стр. 229).

---

*) Умољавају се г. г. писци и издавачи да би своја дела и издања изволела слати уредништу Летописа, да би их ово у рубрици „Књижевност“ могло оценити и приказати или регистровати у белешкама. Белешке ове водио је библијотекар др. Јован Радонић (под знаком +).

+ На стр. 129—134 друге свеске „Listy filologické“ за о. г. написао је J. Зубати опширну рецензију на расправу Е. Бернекера Die Wortfolge in den slavischen Sprachen о којој опширније на стр. 102 3.

+ У седници филосо́фско-историјског разреда царске академије наука у Бечу од 20. марта о. г. поднео је проф. Јагић извештај Д. Пекмезија о албанском дијалекту у Елбасану. Д. Пекмези изаслан је био прошле године од Балканске комисије у Албанију, те се латио проучавања елбасанскога дијалекта, који заузима неко централно место између дијалекта Тоска и Гога, и који ће, по његову мишљењу, кад тад играти улогу књижевнога језика. Студија Пекмезија тек је само почетак, који не претендује на систематско грушисање грађе из узрока, што му локалне прилике нису допустиле да се у Елбасану толико забави колико је његов посао захтевао. Но свакако су и овим радом у многом исправљене тврдње Хана и Густава Мајера. Особиту пажњу поклонио је писац акценту и гласовним појавама, а поглавито пак назалним вокалима и полугласима. Појава назализма према Југу губи се, а у погледу акцента тврди Пекмези противно Бругману, да албански дијалекат није експираторан, него музикалан, особито у Гога. Флексији пак, обратио је Пекмези, мање пажње. Интересне су опаске Пекмезија у погледу албанскога писма, за које је Хан држао да се више приближује финичкоме него грчкоме, а Гајтлер гледаше у њему комбинацију римске и грчке курзиве VI—VIII. века, против чега је устао Јагић. Пекмези држи да то албанско писмо није старије од XVII—XVIII. века а изведено је у Елбасану на основу модерне новогрчке азбуке. При крају студије додана су два фотографска снимка као огледи албанскога писма.

+ „Живая старина“ выпускъ IV. стр. 592/3. доноси из пера Јаворскога ванредно симпатичан одзив о етнографском часопису „Караџић“. Осврнувши се на етнографски зборник српске академије наука и Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena југослов. акад. у Загребу, за чију редакцију вели да је непрактична и неумешна, истиче Јаворски ваљано уређивање Караџића, који се особито одликује разновр̀сношћу градива које доноси. Једина је махна, додаје референат, што овај часопис не прошири свој обим. Уверени смо да је и г. уредник Караџића проф. Ђорђевић незадовољан обимом свога листа, но дужност је српскога света да се више заинтересује па према томе и боље материјално да помогне овај лист.

+ Из LX. књиге Гласа српске краљевске академије оштампана је за себе расправа академика Љ. Ковачевића „Жене и деца Стефана Првовенчанога“. Писац долази до резултата, да се Стефан, средњи син Немањин, женио два пута: око 1190. Евдокијом, кћерју цара Алексија III. Комнина, и око 1207. Аном, унуком Хенрика Дандола. С Евдокијом имао је три сина: Радослава, Владислава и Предислава (Саву II.) и једну кћер, Комненију, а с Аном једног сина, Уроша I. и по свој прилици једну кћер. О овој важној расправи проговорићемо опширније у једној од идућих свезака Летописа.

+ 7. бр. духовнога часописа „Источник“ доноси на стр. 161—163. од Р-ћа опширнији реферат на расправу арх. И. Руварца „Рашки епископи и митрополити“.

+ Изашла је и трећа књига илустроване Povjesti Hrvata проф. В. Клаића. Ова књига распада се на три велика одељка: V. Hrvatsko kraljevstvo u XIV. stoljeću (1301—1409). VI. Sigismund kraljuje sam (1409—1437), VII. Albreht Austrijski, Vladislav I. Varnenčik i Ladislav Postumus (1437—1457). На крају су назначени извори и литература а сем тога донета је и транскрипција докумената. Књига је украшена са 77 илустрација.

+ У трећој свесци мађ. историјског часописа „Századok“ написао је на стр. 242—252 проф Е. Маргалић опширан реферат на радњу А. Ђукића „Устројство ц. кр. тителског крајишког пајкашког батаљона за доба народног покрета 1848—1849“, која је оштампана из Летописа Матице Српске.

+ У четвртој свесци „Századok“ реферише Е. Маргалић на стр. 375—377. о четвртој књизи Летописа за прошлу годину. Том приликом доноси опширнији извод из рецензије Јов. Радонића на књигу Бара Поларића „O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodne dinastije“.

+ Revue historique (јан. фебр. о. г.) доноси опширну оцену Блондела на дело А. Мајцена (Meitzen) Siedelung und Agrarwesen der Ostgermanen, der Kelten, Roemer, Finnen und Slaven, где је између осталога говор о особи слов. племена, њихову преласку из номадскога у тежачки живот, о српској задрузи и т. д.

+ У истој свесци одзива се J. Конт повољно о првој књизи Маргалићева репертorија за хрватску историју, истичући при том, колико ће ово дело допринети зближавању мађ. са хрватским народом, када се боље међусобно упознају.

+ Проф. вирцбуршкога универзитета и сарадник при издању Крумбахерове византијске литературе А. Ерхард, спрема велико дело о грчкој хагиографији са реконструкцијом рада Метафрастова, на чија житија се, може бити, угледали и хагиографи наше средњевековне литературе.

+ Априла ове године одржана је прва скупштина међународне асоцијације академијâ. Између осталога, примљен је том приликом, пројект византолога проф. К. Крумбахера, да се изда нов Corpus грчких листина средњега века.

+ 22. свеска Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (1901.) доносећи извештаје о стању разних земаљских архива, спомиње између осталога кратак извештај проф. К. Јиречка о далматинским архивима, где Јиречек предлаже да се стари архиви у Дубровнику споје у једну целину.

+ Echos d' Orient, свеска за фебруар, доноси оцену Л. Штита на дело Н. С. Петровића. „Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима.“ Рецензенат замера састављачу да му посао није темељито израђен, него површно на основу каталога у библиотекама и књижарских списака. Велику је погрешку учинио са-

стављач, што уз тачан опис делâ није додао оцене и одзиве по разним ученим журналима, за које је иначе тешко сазнати. Описујући дела главних путника, требало је да је састављач изнео у кратко и њихову биографију, која је потребна за оцену колико им се може веровати. Многим опет делима нема места у библиографији јер нигде не говоре о Србима и Хрватима, а нека опет од важнијих дела изостављена су или овлаш додирнута. Истакнувши неколико примера где Петровић није верно и потпуно назначио наслов делâ, завршује Ити и тиме, да је дело Петровића у оваком облику само провизорне вредности. Поновна темељита обрада овога дела пружиће корист науци и привући на се пажњу француске публике.

+ У седници мађ. академије наука од 11. фебр. о. г. реферисао је академик Армин Вамбери о путопису мујезина Евлије Челеби које излази под редакцијом Нецип Аласим-а. Евлија Челеби рођен је на почетку XVII. века, па је као војнички мујезин пропутовао по Истоку, а приликом склапања Вашварског мира, придодан турском посланству, прошутовао је Немачку, Холандију, Шведску, Пољску и Русију. Путопис његов, који је Хамер Пургштал знао само у одломцима, дели се на десет свезака. Неки делови су и по нас од важности. Тако н. пр. у трећој свесци говори Евлија о Никопољу, Силистрији, Бабадагу, Филипопољу и Једренима. У петој свесци пак говори се о Сланкамену, Београду, Темишвару, Дубровнику, Црној Гори, Бањалуци и Скопљу.

+ Јануарско-фебр. свеска Revue historique стр. 177. доноси из пера Филипсона реферат о изданим актима пок. Ф. Демелића „Actenstücke zur Geschichte der Coalition vom Jahre 1814.“ Пок. Демелић издао је овде из бечких архива дотле непозната акта која у многом расветљују деловање конгреса у Шатијону где су савезници још једном покушали да преговарају са Наполеоном I.

+ У свесци Revue des deux mondes од 15. марта о. г. пише бивши француски посланик у Атини у чланку „Souvenirs d' un diplomate“ о блокади грчке обале 1886. од стране великих сила. Писац чланка Charles de Moüy био је активан учасник у овом интересном догађају из новије балканске историје, стога му је приказ толико жив и пластичан. Чланак започиње цртањем политичких прилика на Балкану како их је створио Берлински конгрес. За тим се прелази на акат бугарске кнежевине, која је, повредивши Берлински конгрес, 1885. присајединила Бугарској Источну Румелију, што је опет изазвало српско-бугарски рат и ратно расположење у Грчкој против Турске, док напокон не дође до блокаде грчких обала, којом је Европа присилила Грчку да напусти завојевачке планове.

+ Revue critique d' hist. et de litt. Nr. 11. доноси реферат Н. Јорге на књигу X. Гелцера Geistliches und Weltliches aus dem türkisch griech. Orient, о којој види Летопис 206. стр. 105—108. Јорга се такођер не може да сложи с Гелцером онде, где тврди, да будућност балканских народа лежи у православној заједници без обзира на националне разлике. Узроци декаденције Турака су

по Јорги много компликованији него што Гелцер замишља, који опадање Турака тумачи несташицом свеже хришћанске крви, која би подмладила и улила нове сокове турском племену, као што беше у ранијим вековима.

+ У часопису „Ceská revue“ бр. 6 и 7 написао је проф. Др. Л. Нидерле опширан чланак „Makedonská otázka“ (маћедонско питање). Чланак се дели на два одељка. У првом прати политички развој маћедонскога питања а у другом расправља етнолошки проблем да ли су Маћедонски Словени Срби или Бугари. Чланак овај који је и засебно штампан, написан је темељито, а особито је тачно прибрана и оцењена литература овога питања, те га стога и препоручујемо нашој публици која чита чешки.

+ Српска књижевна задруга у Београду дала је својим члановима и претплатницима за г. 1900. седам књига. 1) Житије Герасима Зелића. Свеска трећа. За штампу приредио П. П. Ђорђевић. 2) Песме Ђуре Јакшића. Књига прва. 3—4) Милан Наранџић. Роман од Јакова Игњатовића. За штампу приредио проф. Момчило Иванић. 5) Порушени идеали. Роман од Светолика Ранковића. 6) Ајванхо. Написао Валтер Скот. С енглеског превео Чед. А. Петровић. 7) Шта прича планина. Написао Е. Рекли. Превео — Ђ. Милијашевић.

+ Матица Хрватска у Загребу дала је својим члановима и претплатницима за г. 1900. осам књига. 1) Edhem Mulabdić: Na obali Bosne. 2) Viktor Car Emin: Pusto ognjište, pripovijest iz istarskoga života. 3) August Šenoa: Sabrane pripoviesti, svezak šesti. 4) Eliza Orzeszko: Izabrane pripoviesti, preveo i uvodom popratio Isa Velikanović. 5) Spomen cvieće iz hrvatskih i slovenskih dubrava. 6) Franjo Valla: Poviest novoga vieka, II. (Svjet. povj. IX—X). 7) Dr. Ivan Hoić: Slike iz obćega zemljopisa, knjiga V. Dio II. 8) Dr. August Musić: Povjest grčke književnosti. Dio drugi.

+ Slovenska Matica у Љубљани дала је за г. 1900. уз Letopis својим члановима (има их 6 почасних, 250 оснивача и 2883 прилагача) пет књига. 1) Седма свеска Кнезове књижнице, у којој је између осталога чланак о песнику Прешерну од Фр. Левец-а. 2). Z viharja v zavetje, roman iz življenja preproste deklice. Spisal Fr. Malograjski. 3) Slovenske narodne pesmi, der II, uredil Dr. K. Štrekelj. 4) Zgodovina slovenskega slovstva (Историја словеначке књижевности) IV. del. Tretji zvezek. Spisal profesor Dr. Carol Glaser. 5) Zbornik znanstvenih in poučnih spisov. II. zvezek. Utedil L. Pintar.

ГЛАСНИК

† ЈОВАН ИЛИЋ

Понуђен уредништвом цењеног Летописа да у облику Некролога изнесем податке о животу покојникову, приступам томе послу тешкога срца, утолико тежега, уколико ми синовљи пијетет не допушта да сухе податке из живота покојникова спроводим осећајима растужена срца за премилим губитком.[1])

Јован Илић представио се у понедеоник 12. марта т. г. у 10 сах. пре подне, а у седамдесет петој години своје старости. Сахрањен је на новом београдском гробљу сутра дан, 13. марта.

Будући историчар српске политичке и књижевне прошлости, ако се кад год прихвати да опише живот овога песника и јавнога посленика у догађајима најновије историје српскога народа, наћи ће, без сумње, да је то био живот пун бура, које су се таласи запљускивали око њега, но место да га саломе они су се безуспешно разбијали о чврстоћу карактера прекаљена народним идеалима и стојичком смелошћу.

Родио се у Београду 1824. г. Пореклом по оцу он је из Ниша, а по мајци старином из Подгорице од племена Алексића.

У гимназију оде у Крагујевац, где га примише у први разред, а мало затим доби и „благодјејаније“, скромно али ипак довољно да се издржи кроза све гимназијалне разреде. По свршетку гимназије пређе у Лицеј у Београд, а отуда на продужење својих философских наука у Епрјеш и Беч.

Његов песнички дух већ се до тога времена показао још у београдскоме Лицеју са неколико песмица међу којима је онда

---

[1]) Нажалост не можемо донети цео напис поштованог сарадника нашег. Простор, који нам је на расположењу, мален је а није прилика, да се овај пијететни рад синовљев прекине или за четврту овогод. књигу остави. Уосталом, изостављена су само расматрања писчева о таданњим политичким приликама — што, најпосле, и не спада у наш програм. Уред. Летописа.

највећу пажњу обратила његова песма: „Слава“. Тако исто и политички назори његови већ су се обележили у једноме смелом догађају што га је извршио са својим другом Ђорђем Николићем-Јоргаћом, чијом се сестром Смиљаном доцније и оженио.

Истакнувши се оваквим идеалима међу својим друговима у Београду, Јован Илијћ је био већ као лицејцем познат не само у својој београдској и крагујевачкој Омладини него и оној у Н. Саду, Пешти, Еперјешу и Бечу. Под утицајем Вуковим, у Бечу, где је отишао, пошто му је А. Стаменковић израдио државну стипендију, његов песнички и политички дух постао је још опредељенији и снажнији у оба правца, а разграната веза, коју је подржавао са револуционарним националистичким Омладинама: Ческом, Словачком и Руском, дале су мало доцније израза и у његовим песничким умотворима.

По свршетку својих философских наука врати се у Београд. Али како у то доба наста у Аустрији револуциона олуја те се и војвођански Срби латише оружја, он пређе у Сремске Карловце, учествова у догођајима Сабора а отуда као српски добровољац ступи у прве чарке. Српска држава посла тада у помоћ Аустрији масу добровољаца на челу којих стајаше Војвода Стеван Книћанин, који узе Илијћа код себе. Између осталих бојева Илијћ је суделовао у борачким редовима и на Томашевцу, Панчеву, Алибунару и Вршцу.

По свршетку рата вратио се у своју отаџбину, оженио се и као професор отпутова у Неготин на место своје службе.

У то се доба спремале неке ненародне промене од стране т. зв. Олигарха: Државног Савета а на челу с Вучићем и Гарашанином, али се у исти мах организова једно врло мално коло одлучних Омладинаца, који сањаху о народној династији и народној држави, која би чиновничку превласт уништила и васпоставила заједничку вољу народа и престола, а с поља одстранила утицај папинско-конзулске владавине и Србију у њезином спољашњем животу повела славенским идеалима. Душом тога покрета био је Јован Илијћ, чији снажан и некористољубиви карактер беше најпоузданији стожер око кога се Омладина тога доба прикуши. Јован је до тога времена (1858. г.) имао три службена премештаја. Из Неготина у Шабачку, а из ове у Београдску гимназију.

Но ова црта Илијћева карактера није остала неопажена и међу Олигарсима као и међу Карађорђевићевим присталицама. Сви они покушавали су да га привуку себи за своје намере. Карађорђевић, ма да су му биле познате Илијћеве симпатије према староме Милошу, радио је преко Војводе Книћанина да га уведе у свој двор, што је Илијћ увек одлучно одбио. Најпосле књаз покуша да га начини васпитачем свога сина, но овај преко Книћанина изјави, да он неће ући у двор, а ако књаз жели да у своме сину однегује народнога владаоца онда је много боље да га шаље у гимназију где долазе и остала грађанска деца. Учећи заједно са овом децом и дружећи се с њима, он ће тако стећи много пријатеља и будућих својих сарадника на управи земаљској. Књаз

Александар није га више позивао у двор али је послушао савет и послао свога сина у гимназију где је Илијћ био професор.

За то време успела је Олигархија код порте да добије одобрење за сазив народне скупштине. Избори су били на прагу. Оба противничка табора живо су радили, да у скупштину уђе што више њихових присталица. Омладинци, осим Ј. Илијћа, коме његов отворени карактер не допушташе да се послужи лављењем и политичарењем, покушаше да се користе и Гарашаниновом и Вучићевом слабошћу. И то им је у истини помогло да у скупштину уђе и ако, према осталима, незнатан али много већи број народних људи него што се то у први мах могло мислити. Међу осталим вићенијим поборницима Омладинске идеје уђе у скупштину и Илијћ, кога једногласно изабраше за првог секретара.

Кад је скупштина после свога конституисања започела посао и узела у претрес први акт Државнога Савета, оптужбу противу књ. Александра, Државни Саветници с Вучићем били су на окупу и очекивали глас о збачењу. Одмах после збацивања Књажевог, имао се пред скупштину изнети предлог о привременом Намесништву и врховној власти Олигаршкога Савета. Омладинци су мирно седели у скупштини не утичући ни мало на посао Олигарха око збацивања Карађорђевићевог; али чим то би свршено и пре него ли су посланици сви потписали акт збачења, на дати знак Илијћев устаде Јанковић и у своме говору изјави, да је сад на реду избор књаза, јер као што једна кућа не може ни часа остати без свога старешине, још мање може држава без владаоца. И у том говору предложи скупштини да изабере старог Милоша. На овај предлог цела скупштина као запањена ћуташе неколико трепутака; али Мита Анастасијевић даде својима знак, начини се читав метеж, Вучић и Гарашанин, који бише тада у Савету, кад дочуше да су Омладинци предложили скупштини књ. Милоша, улете у скупштину. Претећи израз страховитога демагога у чијим рукама беше судбина васцелога народа, заплашио је све. У своме говору против Милоша сипао је муње и громове, али никад ужаснији не беше него у ономе часу кад се ухвати за брк и својим пиштећим гласом узвикну: „Баците ово где не треба ако вам Обреновићи дођу!“ То не беше усклик ердите немоћи; иза те претње стајала је спремна војска из касарна, стајали су пуни топови са градских бедема да пале у скупштину, а тамо преко Саве одблескивало је 30.000 бајонета. У томе решавајућем трепутку, кад изгледаше да је све изгубљено, све пропало, диже се са свога места секретар Јован Илијћ, „махом суморан и ћуталица и лупив ногом о под узвикну силним гласом: Ти, Мишо, ти си данас забио крвав нож у скупштину али знај да ће твоја глава прва пасти па онда наше!“

И у томе часу лупи руком по тепелуку од пиштоља који носаше уза се. — И то је спасло ствар.[1]) Председник скупштине уплашен од Илијћева пиштоља и сав пребледео у лицу

[1]) Види „Сербія послѣ Парижскаго мира“ Нилъ Поповъ. Тако исто и „Живот Ранка Алимпијћа“ од Милеве Р. Алимпијћа.

приступи Грујићу и поче му нешто збуњено говорити, што ни овај није разумео, а у тај исти мах узнемирен народ с поља навали на прозоре скупштинске с узвиком: „Свршавајте једаред или ћемо пуцати!“

После Илијћевог ударца о пиштољ Скупштина паде у руке народњацима. Оно што су Јанковић, Илијћ и Грујић са својим друговима предлагали то се примало. Са депутацијом тога часа оде он у двор да узме од књаза оставку.

Кад се у Београду Омладинско дело потпуно осигурало и Београђани обезоружали војску, Јован Илијћ оде са скупштинском депутацијом у Букурешт да поздрави књаза Милоша и да га у име народа позове на престо. Олигарси потпуно уништени, али и спашени од праведне казне народне, заштитом Илијћа и другова, похиташе и сами са овом депутацијом да поздраве старога књаза и да започну сплетке противу Илијћа и другова.[1])

Књаз Милош је већ тада нудио Илијћа за Министра, као и његове другове; но ови одбише ту част, не желећи да им се пребаци е су сву борбу водили због министарских столица. Илијћ тада би постављен за члана Великога Суда.

Илијћев положај био је доцније у истини незгодан. Веран својој идеји од 1858. г. он је био на ударцу кајмакамаца, а желећи да заштити Књаза, и саме Омладине, с којом не мога у таквим приликама заједно. Другови га изневерише, и он поста усамљен па чак и прекоран.

Но и патриотски Књаз почео је у последње време осећати сву тегобу лажнога положаја у који је својом рођеном кривицом запао још у почетку своје владавине. Неколико покупаних завера противу њега, непријатељство Омладине и пријатељске опомене појединих Светоандрејаца, уверише га да му не остаје друго, него или да уклони омражене Олигархе и врати се народним људима, с којима је требало ударити темељ народној владавини, или да се сасвим одвоји од народа и постане жртвом потајних завера.

Дубоко у ноћ 20. маја 1868. године позва Илијћа к себи. Књаз је био сам, Илијћ га затече узрујаног како крупним корацима хода по соби. Још овај није успео ни да назове Бога а Књаз се заустави и нагло га запита:

— „Јеси ли још веран ономе што си у св. Андрејској скупштини започео!“

— Куда твоја длака тамо моја глава! — Одговори Илијћ.

Књаз Михаило приђе Илијћу наглим корацима, пољуби га у чело, а онда га доведе до стола за који оба седоше.

— „Зато сам те и позвао — одговори књаз; за десетак дана намеран сам да уклоним ово Министарсво и састав новога да поверим теби. Уздам се да ће твоја листа бити у стању да одговори како захтевима земље тако и интересима династије.“

После овога разговора с књазом Илијћ се вратио дома и почео

---

[1]) О тим сплеткама и потајној радњи противу патриота читај, осим „Србија после пар. мира“ нарочито и поменуто дело гђе Милеве Р. Алимпијћа.

припремати листу кандидата; међутим непријатељи народног успеха и династије преухитрише књажеве намере. 28. маја 1868. год. револверски метци пролише у Топчидеру крв књаза Мученика, а М. Н. Блазналац, који 1848. год. по налогу Олигарха затвори старога књаза у Загребу, а 1858. год. покуша да са војском побије светоандрејске Омладинце, узурпира земаљску власт и стави се на чело Намесничкога достоинства.

За пунолетства књажевог би постављен Илијћ за Државнога Саветника у коме је положају остао све до 1882. год. када га Гарашанинова влада стави у пензију.

За време оне знамените скупштине у 1874. год. у коме је конзервативно Министарство Мариновића имало да издржи против себе удружену опозицију Либерала, Омладинаца и осталих незадовољних елемената из којих ће се доцније организовати напредњачка странка он је заједно са Ј. Грујићем био изабран за владина посланика.

У току скупштине а у сукобу с Грујићем, држао је подужи говор и даде затим оставку. Председник скупштине чинио је све могуће да Илијћ повуче своју оставку натраг. Књаз Милан и Карцов брзо позваше Илијћа у двор и почеше га са свију страна облетати и молити да се врати у скупштину, но он на сва наваљивања одговори, да је сад све доцкан, да он сам није у стању спасти ситуацију него на против, да би он у овој прилици самога себе начинио у скупштини једним историјским анахронизмом. До половине ноћи ломили су га да остане, он он је постојано одбио. Тада му је Руски Посланик пред књазом казао: „Ваша беседа спасла је част скупштини!“ А Мариновић, који је после Грујићеве беседе ставио на гласање питање о поверењу или неповерењу кабинета, и, поред свега тога што је имао неку незнатну али ипак већину гласова, поднео оставку на своје председништво, јавно је казао: „Оборили су ме моји пријатељи а мој противник част ми спасао!“

Све ово утицало је на Илијћа тако необично, да је он, ако се то у опште може рећи за његову и иначе суморну нарав постао још суморнији и повученији у себе. Одједном је прекинуо сваке везе и општење са својим политичким друговима, грубо је од себе одстранио и оне, који хтедоше да с њиме поделе сву тежину удара и потпуно се предао усамљеноме животу који је све до своје смрти строго очувао. Тај ненадни сукоб са Грујићем изазвао је и једну између његових најзвучнијих песама: Акцијум, у којој је Адресу Маљине представио као Клеопатру а у Антонију Грујића, који, занешен варљивим дражима лепе жене, напушта своју славну прошлост и часну борбу и трчи за оном која ће га убрзо заборавити и бацити се у наручја његову непријатељу.[1])

[1]) У опште многе из најнежнијих његових песама имају свој извор у таким догађајима. Песма „Девојка и Ружа“ била је тако одговор противницима Бранковим, који га кудише за оне младачке несташлуке, као што су стихови у „Враголану“ и другим песмама.

Но књаз Милан и Карцов желећи да спрече бујицу догађаја, која наговештаваше не само унутарње него и спољашње заплете позваше Илијћа у двор. Књаз му понуди да састави кабинет. Илијћ се одупре томе, доказујући како је у садањим приликама потпуно усамљен. Књаз Милан тада изјави Илијћу да ће он у таком случају бити принуђен да напусти престол, јер не жели да гурне Србију у такве спољашне заплете који ће је у пропаст одвући. Илијћ се нађе на новој ватри, и поче доказивати књазу како би његов поступак био недостојан једнога Обреновића и да би баш тим он увалио Србију у нове и недогледне последице, које би довеле земљу до потпуне пропасти. Он је с Карцовом тада употребно све да књаза одговори од овог корака, и успео је. Књаз је са резигнацијом уважио разлоге Илијћеве, а овај да би га колико толико ублажио приста да састави кабинет но под једним условом ако књаз успе да нека лица неутралнога обележја обрлати да саставе с њиме кабинет. Илијћ је био тврдо уверен да ни та лица, поред све своје неутралности, неће пристати у кабинет с њиме. Па тако је и било.

И с овим догађајем завршила се она главна политичка страна Илијћевога суделовања у јавној политичкој борби.

Као књижевник он се, осим у лирским песмама, које неколико пута угледаше света у неколико свесчица, али још никад потпуно, огледао још и у сатиричним сличицама под насловом „Београдско Огледало“, штампаном у „Даници“, књижевноме листу. 1882. год. штампао је у „Тоси“, сатиричноме листу, сатиру „Господин Це кнески Мандарин“. Још у почетку свога књижевнога рада, као професор, написао је кратку Историју Срба за ниже разреде и „Српску Писменицу“.

Издао је и неколико политичких брошура међу којима је важнија „Из писама Старога Либерала“, којима се такође јако замерио извесним политичким личностима у Београду. По разним опозиционим листовима од времена на време било у виду чланака или одбрана писао је овећи број чланака.

Остављајући другима да критички оцењују његов политички и књижевнички рад, држим да ми се, на овоме месту, неће замерити нити у синовљу нескромност уписати ако искажем овде једну несумњиву врлину његову, која је мислим претежнија од сваке друге па и књижевничке славе.

И у приватноме и у јавноме животу он је био некористољубив и поштен човек. Ничије око није заплакало од њега, ничија душа није уздахнула од њега, и ничија уста не беху у стању да се пожале на њега.

Био је праведник, што му није порекао ни онај коме је он поднео да потпише оставку на књажевско достојинство, а који је, карактеришући своје противнике и налазећи у свакога овећу или омању карактерну махну, код имена: Јован Илијћ застао с примедбом: јунак и поштен човек.

Москва 24. Март. 1901. г. **Драгутин Ј. Илијћ.**

НОВЕ КЊИГЕ.

Под овом рубриком објавиће уредништво Летописа књиге које се пошљу библијотеци Матичиној.

1. Елементи психологије очигледно изнео и на васпитање применио *H. de Kaaf* директор краљевске учитељске школе у Миделбургу превео проф. др. *Стев. М. Окановић*. У Београду штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1900. Цена 1·50 дин. 8^0. Стр. 83.

2. (Издање књижевне задужбине Д. Н. — Беље) Кћери и Синови призори и студије из породична живота написао *Ернест Легуве*, члан француске академије превео *Јован В. Несторовић* директор гимназије Београд штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1900. (Цена 3 динара) 8^0. Стр. 301 $\frac{1}{1}$ 1 л.

3. (Српска православна мушка учитељска школа у Пакрацу) Први Извештај 1894/5—1899/900. Приредио *Никола Шумоња* управитељ. Српска манастирска штампарија у Карловцима 1900. 8^0. Стр. 120 + 2 л.

4. Теорија књижевности (стилистика, реторика, поетика) за више разреде средњих школа у Краљевини Србији израдио *П. П. Ђорђевић* (ново, потпуно издање) Београд издање и штампа државне штампарије 1900. 8^0. XII. + 172.

5. Књижевни радови изабраног скопљанског митрополита архимандрита *Фирмилијана* књига седма Библијско-Пастирски део (по грчким и руским изворима). Ср. Карловци Српска манастирска штампарија 1900. 8^0. Стр. 253. Цена је књизи 2 дин.: 2 круне или 10 гроша.

6. Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1901. (Издање и наклада Православне Консисторије). У Дубровнику Српска дубровачка штампарија А. Пасарића 1901. 8^0. Стр. 46.

7. Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина (1684. и 1685. год.) по архивским подацима написао *Јов. Н. Томић*. Београд штампано у штампарији Краљевине Србије 1901. 8^0. Стр. 34.

8. О мару или интересу у васпитању одломци из опште педагогике Дра *Стев. М. Окановића* 1901. Београд може се поручити преко књижара М. Стајића и В. Валожића у Београду (Цена 1 динар). Штампарија Павловића и Стојановића, Дубровачка ул. бр. 9. 8^0. Стр. 62.

9. О просвећеном идеализму и неговању његову вишом наставом. Говорио о Светом Сави 14. јануара 1901. године у Великој Школи Др. *Богдан Гаврило-*

вић. У Београду штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1901. 8⁰. Стр. 17.

10. (IV. Књига — Споменик Јована Гавриловића — Књига IV.) Посебна педагогика с нарочитим обзиром на гимназијску методологију написао Др. *Војислав Бакић,* професор Велике Школе. У Београду штампано у државној штампарији, 1901. XXII. издање учитељскога удружења XXII. 8⁰. VI. + 238. Цена 3 динара (круне).

11. О уџбеницима за наше основне школе и ко да предаје науку о вери у српским основним школама. Две расправе. Написао *Љубомир Лотић.* Прештампано из „Школског Одјека" У Новом Саду штампарија дра Св. Милетића 1901. 8⁰. Стр. 109.

12. Два писма или ко има право? (Савремена студија) од *Симе Спанојевића.* (Цена 20 потура) У Новом Саду. Штампано у штампарији Хиршенхауеровој 1901. 8⁰. Стр. 21.

13. Закон о Народној Библиотеци Београд штампано у државној штампарији Краљевине Србије 1901. 8⁰. Стр. 12.

14. Правила о унутрашњем уређењу и реду у Народној Библиотеци Београд државна штампарија Краљевине Србије 1901. 12⁰. Стр. 33.

15. Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung der österreichisch-ungarischen Monarchie und die österr. ungar. Balkanpolitik. Eine politisch-ökonomische Darstellung der gegenwärtigen Zustände in 4. Bänden. Verfasst von *Božidar Nikaschinovitsch.* I. Band: Berliner Kongress 1878. und die Agrarfrage. Preis 5. M. = 5 kronen Ö. W. Berlin 1901. Kommissionsverlag von Thormann & Goetsch. вел. 8⁰. VII. + 171.

Уређивање ове свеске завршено је 25. априла (8. маја).

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ

ИЗДАЊА МАТИЧИНА 1901. ГОД.

1. **Летопис**, књь 205, 206, 207, 208, 209. 210. Свака два месеца ће изаћи једна књига од 7—8 табака. Веће ствари, поучне и белетристичне, да се не би растезале на неколико књига Летописа, изаћи ће у засебним **Књигама Матице Српске**. Таке „књиге“ ће изаћи 3, и послаће се с Летописом, чим која буде готова.

2. Пет **Књига за народ** и **Календар** за 1902., из задужбине Петра Коњевића. Три књиге ће бити забавне садржине, две поучне. Свих шест Књига за народ разаслаће се у једанпут октобра о. г.

ПРЕТПЛАТА НА МАТИЧИНА ИЗДАЊА

1. Чланови Матичини добивају сва издања њена бесплатно. Чим се уплати прва честица од 20 кр., добивају се све књиге које изађу те године.

2. Летопис и Књиге Матице Српске добивају се за претплату од 6 кр. или 7 дин.

3. Књиге за народ с Календаром добивају се за претплату од 1 кр. или 1 дин. 30 п.

4. Издања под 2.) и 3.) могу се добити или за себе за поменуту цену, или уједно за 7 кр. или 8 дин. 30 п.

5. Рок претплати: за Летопис и Књиге Матице Српске до краја маја, за Књиге за народ до краја јула о. г.

6. Претплатити се може код повереника Матичиних, или непосредно у Благајници Матице Српске.

Г. Г. ПОВЕРЕНИЦИМА НА ЗНАЊЕ

1. Још нам нису сва господа, коју з молисмо да буду Матичини повереници, одговорила, да ли се примају повереништва, или не. Молимо ту господу да то што пре учине, јер нам њихово ћутање много смета у растуривању Матичиних књига.

2. Молимо повереника да се што марљивије заузму око претплате и да нам до краја маја пошљу претплату за Летопис, да бисмо знали у колико примерака треба да се Летопис штампа. За Књиге за народ истиче рок претплати крајем јула о. г.

3. Молимо повереникє да се строго придржавају нашега упутства, те да шаљу благајници Матичиној само пуну претплату, (6 кр., односно 1 кр.), јер чини велике тешкоће књиговодству, кад се шаље мање. Матица само тако и може давати своје књиге по малу цену, ако се претплата одма положи, и цела уплати.

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
Ф 5с с х 11 4

На Летопис и остала издања Матичина може се претплатити код Матичиних повереника, или непосредно у Благајници Матице Српске у Новом Саду.

Цена је овој књизи 1 круна.